

İlk Müslüman Nesillerin Fazileti Düşüncesi The Virtue of The Primacy of The First Generations فكرة تفضيل القرون المسلمين الأولى

Selahattin AYDEMİR

Ankara Üniversitesi, Doktora Öğrencisi, Temel İslam Bilimleri, Ankara, Türkiye

Eser Bilgisi / Article Info

التعريف بالدراسة

Araştırma makalesi / Research
article / المقالة البحثية

Sorumlu yazar / Corresponding
author / الكاتب المسؤول

Selahattin Aydemir

e-mail: selarady@yahoo.com.tr

Elektronik erişim / Online
available

النشر الإلكتروني

21.06.2017

Anahtar kelimeler:

Fazilet

İlk müslüman nesiller

Sahâbe

Tâbiîn

Keywords:

Virtue

First Muslim generations

al-sahâbah

al-tâbiîn.

الكلمات المفتاحية

الفضيلة

القرن المسلمون الأولى

الصحابة

التابعون

Özet

Vahyin nüzulüne ve hadislerin vurûduna şahit olan sahâbe, onların öğrencileri tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn müslümanlar nezdinde on dört asırdır ilgi odağı olmuş ve kıyamete kadar da olmaya devam edecektir. Bu bağlamda "karn" hadisi, fazilet algısında gözde rivâyetlerden birisidir.

Öncelikle fazilet algısının oluşumunda Kur'an'ın rolü incelenmeye çalışılacaktır. Bu meyanda övgü yanında itab ayetlerinin tespiti ile müfessirlerin sebab-i nüzûlleri tespit edilecektir. Çalışmanın diğer bölümlerinde ise meselenin menşei ve geçirdiği tekâmülü anlamak için Peygamber-sahâbe ve diğer ilgili nesillerin ilişkilerinde fazilet eğilimli bir yaşamın varlığı araştırılacaktır. "İlk Nesillerin Üstünlüğü" düşüncesinin dayanaklarına bakılacaktır. Asabiyet ruhu ve Şuûbiyye olgusunun fazilete etkisi sorgulanacaktır. "Karizmatik Lider"den sonra doğacak fazilet ihtiyacı için "İdeal Toplum" tercihi incelenecektir.

Abstract

The sahâbah/companions of Prophet Muhammad (PBUH) along with their learners named tabiîn and tebeut tabiîn who witnessed the arrival of divine revelation and delivery of hadiths have become the focus of attention for 14 centuries for the Muslims and it appears to continue until the time of doomsday. One of the notable narrations regarding the perception of virtue is the narrative of "karn".

Accordingly, by contemplating the role of the Qur'an in the perception of virtue, related verses will be studied. In the latter chapters of the study, to gain an insight into the origin and development of the issue, the existence of a life based on virtue between Prophet Muhammad (PBUH)-his sahâbah and the other related generations will be explored. The pillars of the idea of "the primacy of the first generations" will be examined. How the spirit of being short-tempered and the phenomenon of "Suubiyye" affect virtue will be questioned. The preference of the "ideal society" for the need for virtue which is to be bred after "the Charismatic Leader.

المُلخَص

الصحابة الذين شاهدوا نزول الوحي وورود الأحاديث وتلامذتهم من التابعين وأتباع التابعين، صاروا ملقنا لأنظار المسلمين منذ قرون. وسيظلون هكذا إلى قيام الساعة. وحديث "القرن" من الروايات المهمة في مسألة تفضيل القرون. سنبحت أولا موقف القرآن في تشكيل فكرة التفضيل. وحتى نفهم نشأت فكرة التفضيل وتكاملها سنبحت علاقة النبي صلى الله عليه وسلم والصحابة والأجيال المتأخرة فيما بينهم في وجود التفضيل في حياتهم. وسينظر إلى معتمادات فكرة "تفضيل القرون الأولى". وسيتسائل عن أثر العصبية والقومية على فكرة التفضيل. وسنبحت عن ترجيح "المجتمع المثالي" التي ستأسس بعد القائد المؤتمر (الكاريزمي).

Giriş

Dinî veya gayri dinî oluşumların ilk müntesipleri daima ilgi odağı olmuş ve olmaya devam edeceği anlaşılmaktadır. İslâm dini özelinde, bu ilginin yoğun olduğu ehlince malumdur. İlk nesil olan sahâbenin vahyin nüzulüne, hadislerin vüruduna şahit olması; sahâbenin nakil, yorum ve tatbiklerine değer katmıştır. Bu değer, müsel yoluyla tâbiîn ve tebe-i tâbiîne yansımıştır. Bu fazilet düşüncesinin gelişmesinde başat faktörlerinden biri “karn” rivayetidir.

“Karn” rivayetinin senetleri ile ilgili çalışmayı başka bir makaleye bırakarak rivayetin siyasî, mezhebî ve içtimaî dayanaklarını incelenecektir. Detayını aşağıda vereceğimiz rivayete göre, insanların/ümmetin en hayırlısı Hz. Peygamber’in çağdaşları ve sonra sırasıyla onları takip eden iki veya üç nesil olup daha sonra çeşitli olumsuzlukların zuhur edeceği topluluğun geleceği haber verilmektedir. Kuşkusuz kütüb-i sittede yer alan bu rivayet, Müslüman toplumlarının hafızasında ilk nesillerin mutlak üstünlüğü şeklinde bir ön kabule yol açmıştır.

Rahmet peygamberinin bu üç nesilden sonra gelecek ümmetine karamsar bu yaklaşımı “beşîr” sıfatıyla nasıl açıklanabilir? “Nezîr” sıfatının kapsamı içinde değerlendirilebilir mi? Hz. Peygamber’in geçmiş ve gelecek ile ilgili yaklaşımı bütün olarak değerlendirildiğinde “karamsar istikbal” veya “parlak mazi” anlayışının izleri söz konusu mudur? Yoksa siyasî ve itikâdî tartışmalar sonucunda çıkan münazaraların etkisiyle tarihi olayların “karn” rivayetine etkisi söz konusu olmuş mudur? Bu soruların cevapları ilk nesillerin fazileti hakkında daha net fikirler verebileceği gibi rivayetin kendisi hakkında kanaat oluşturmamıza yardımcı olacaktır.

“Karn” Rivayeti: Çalışmamızın konusunu teşkil eden karn rivayetinin metni şöyledir. İmrân b. Husayn’ın nakline göre Hz. Peygamber, “Sizin en hayırlınız asrımdakilerdir. Sonra onları takip edenler, sonra onları takip edenler, sonra onları takip edenlerdir. -‘İmrân, Hz. Peygamber’in kendi asrıdan sonra iki veya üç asır mı zikretti bilmiyorum dedi.- Sonra tanıklık istenmeden şahitlik yapacak, ihanet içinde olacak, i’timat edilmeyecek, adakta bulunup yerine getirmeyecek ve aralarında şişmanlığın zuhur edeceği bir topluluk gelecektir” diye buyurmuştur.¹

A. Arap Kültüründe Mazi ve Ata Anlayışı

Çöl hayatında eskilerin yolunu takip etme esas alındığı için atalarına bağlılık hayat felsefesi haline dönüşmüştür. Şayet yolcu bu izden ayrılırsa, yolunu hatta hayatını kaybedebilir. İşte bu anlayış daha sonraki İslâm düşüncesini etkilemiştir.² İlk nesilleri vahiy ortamı ile birlikte geçmiş kültür ve çevreden soyutlayamayız. Kapalı bir toplumken fetihlerle birlikte dışa açılan kimi Müslüman Araplar koruyucu bir

¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I-L, thk: Şuayb Arnaût vdğr, Müessesetü’r-Risâle, 1420/1999, HN:19835.

² Watt, W. Montgomery; *Modern Dünyada İslâm Vahyi*, çev. Mehmet S. Aydın, Hülbe Yay., Ankara, 1982, s.54-57.

tavırla safiyetine inandığı ilk nesillerin izini kendilerine rehber edindiler. Çevreyle etkileşim, değişimi; değişimle birlikte insan, kendi zatına mahsus var oluşu, tehlike altında görebilir. Bundan dolayı cahiliyye döneminde var olan maziye sarılma, İslâm'la birlikte ilk müslüman nesillere dönme şeklinde tezahür etmiştir. İslâm dini, bir toplum içinde yaşayan ve o kültürün bir parçası olan Hz. Muhammed(SAV)'e indirilmiştir. İslâm dini siyasî otorite ve ahlakî olgunluktan uzak cahiliyye dönemi Arap toplumundaki uygulamaların bazılarını tamamen kaldırmış, kimisini devam ettirmiş, kimisini de bazı değişikliklerle dine uygun hale getirmiştir. Ancak kültürel yapıda uzun yıllar içinde oluşan düşünce yapısının değişime karşı direnci normaldir. Bu anlayışın oluşmasında coğrafî konuma bağlı olarak çöl, Arap hayatını biçimlendirmesinde etkili olmuştur. Çölün çetin şartları, tecrübe edilmiş yolda değişmeyen kabul edilen izi, rehber kılmıştır.

Müşrikler, atalarına olan bağlılıkları sebebiyle Hz. Peygamber'in tebliğine karşı direnç göstererek dinlerini terk etmekte mukavemet gösterdiler. Bu durumu ayetlerde zikredilmektedir. Müşrikler "...Biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız..."³, "...Babalarımızı üzerinde bulduğumuz din bize yeter..."⁴, "...Biz atalarımızı bunun üzerinde bulduk, Allah da bize bunu emretti..."⁵ ifadeleriyle atalarının teamülüne riayet ettiklerini söylerler. "... Her ümmete işini güzel gösterdik..."⁶, "... Her bölük kendi tuttuğu yoldan memnundur..."⁷ ayetleri birey ve toplumun kendi inanç ve değerlerine aidiyet duyduğu bir psikolojiye sahip olduğunu göstermektedir. Ancak gelenekte belirli bir ölçü olmalıdır. Allah'ın tayin edip indirdiği delillere bağlı olan hükümlerde geçmişi büsbütün atmak ve ondan habersiz olarak hep yeni şeyler aramak doğru olmadığı gibi körü körüne geçmişe taparcasına sevgi beslemek, ne olursa olsun atalar yolunu tutmak⁸ doğru değildir. Ayetlerden anlaşılmaktadır ki doğru yanlış ayrımı olmaksızın Cahiliyye Arapları, atalarının örf ve adetlerine uymayı değer kabul etmektedirler.

"Karn" rivayeti ilk müslüman nesiller içinde azalarak süregelen fazilet anlayışının bu nesillerden sonra hızlı ve devamlı bir şekilde eksileceğine işaret etmektedir. Bu yaklaşımda Arabın geçmişe ve geçmişlerine bakışının etkisi aşikârdır.

B. Sahâbe

Müslümanların fazilet algısı, şüphesiz sahâbe kavramının onlarca tanımının yapılmasında büyük önemi olmuştur. Çünkü bu tanımlar vasıtasıyla en faziletli neslin kimler olduğu ortaya konulmuş ve sınırları çizilmiştir. Aslında yapılan tanımlar, faziletli kabul edilenlerin çerçevesini belirlemeye matuf olmuştur.

³ 2. Bakara, 170

⁴ 5. Mâide, 104.

⁵ 9. A'raf, 28.

⁶ 6. En'âm, 108.

⁷ 23. Mü'minûn, 53.

⁸ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, I-IX, Çelik-Şura Yay., İstanbul 1993, c.I, s.463.

Kuşkusuz tanımlarla kimler olduğu belirlenen bu ilk neslin bazı özellikleri Kur'an'da konu edinilmiştir. Ancak yirmi üç yılda tedricen ve bir kısım olaylara binaen inen Kur'an ayetleri, onların hem olumlu hem de olumsuz yönlerine atıfta bulunmuştur.

1. Kur'an'da Sahâbeyi Öven Ayetler

Sahâbenin Kur'an'da övülen vasıfları oldukça dikkat çekicidir. Kur'an'a göre onlar, hicretten Rıdvan bey'atına, Bedir savaşından fethe kadar çeşitli konularda övgüye layık davranışlar içinde olmuşlardır.

1.1. Hicretle İlgili Övgü Ayetleri

"Zulme uğradıktan sonra Allah yolunda hicret edenlere gelince, elbette onları dünyada güzel bir şekilde yerleştiririz..."⁹

Sahâbe hicret etmesi sebebiyle pek çok ayette¹⁰ övülmüştür. Hicret, sahâbenin inancı uğruna vatan, yurt, mülk ve sevdiklerini yani her şeylerini terk etmeleri fedakârlığın zirve işaretidir. Allah *"Ya kendinizi öldürün yahut yurtlarınızdan çıkın..."*¹¹ buyurarak vatani terk etmeyi, kişinin kendi kendini öldürmesine denk tutmuştur.¹² Hicrete bağlı övgü, kişinin eyleme değil, eylemin kişiye değer kattığını göstermektedir.

1.2. Muhâcir ve Ensârla İlgili Övgü Ayetleri

"İman edip hicret eden ve Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihad edenler ve (muhâcirleri) barındırıp (onlara) yardım edenler birbirlerinin velileridir..."¹³

Muhâcir gibi onlara kucak açarak fedakârlıkta sınır tanımayan ensâr övülmüştür.

1.3. Sahâbe ve Onları Takip Edenlerle İlgili Övgü Ayetleri

"İslâm'ı ilk önce kabul eden muhâcirler ve ensâr ile iyilikle onlara uyanlar var ya, Allah onlardan razı olmuş; onlar da O'ndan razı olmuşlardır..."¹⁴

Bazı ayetlerde¹⁵ sahâbe ile birlikte onları güzellikte takip edenler övülmüştür. *"İyilikle onlara uyanlar"* veya *"onlardan sonra gelen"* ifadeleri

⁹ 16. Nahl, 41.

¹⁰ Örnekler için bkz. 2. Bakara, 218; 3. Âl-i İmrân, 195; 9. Tevbe, 20-22.

¹¹ 4. Nisa, 66.

¹² er-Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb (et-Tefsîru'l-kebîr)*, I-XXXII, Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrut, 1421/2000, c.XV, s.165.

¹³ 8. Enfâl, 72-75.

¹⁴ 9. Tevbe, 100.

¹⁵ Bkz. 8. Enfâl, 64; 59. Haşr, 10.

tefsirlerde, öncülerden sonraki sahâbe¹⁶, tâbiîn¹⁷ veya ümmet¹⁸ gibi farklı yorumlar olsa da umûm ifadelerin tahsis edilmemesi anlayışına uygun olarak ümmet diye yorumlamak uygundur.

1.4. Rıdvan Bey'atına Katılanlarla İlgili Övgü Ayetleri

*"Allah, ağaç altında sana biat eden inananlardan hoşnut olmuştur..."*¹⁹

Bey'ate katılanlar, sorumluluk alarak hem İslâm'ı hem de Müslümanları korumak için hayatlarını tehlikeye atarak savaştan kaçmayacakları üzere Resûl'e bey'at etmeleri²⁰ üzerine Allah, onları tezkiye etmiştir.²¹ Allah, bey'at eden sahâbenin samimiyet ve sadakatini görmüş sekîneti indirerek huzur ve güven içinde kalplerini yatıştırmıştır.²²

1.5. Fetih Öncesi ve Sonrasına Göre Sahâbe

*"...Elbette içinizden, fetihten önce harcayan ve savaşanlar, daha sonra harcayıp savaşanlara eşit değildir. Onların derecesi, sonradan infak eden ve savaşanlardan daha yüksektir..."*²³

Ayetteki "fetihten önce" ifadesi Hudeybiye Musalahası²⁴ veya Mekke'nin fethi²⁵ şeklinde yorumlanmış, cumhur ikincisi üzerinde yoğunlaşmıştır.

1.6. Genel İfadeli Övgüler

*"Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten men eder ve Allah'a iman edersiniz..."*²⁶

Kur'an'da genel ifadeli pek çok ayet²⁷ vardır. "İnsanlar içinde çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz", "Sizler insanlara birer şahit... sizi orta bir ümmet yaptık", "Allah onlardan razı olmuştur, onlar da Allah'tan razı olmuşlardır..." ve diğer ayetlerin ilk

¹⁶ et-Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezid b. Hâlid; *Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-Risâle, y.y., 1420/2000, c.XXIII, s.287.

¹⁷ el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, I-XXIV, Muessetu'r-Risâle, Beyrut, 1427/2006, c.X, s.348.

¹⁸ İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk: Es'ad Muhammed et-Tayyib, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Mekke & Riyad 1417/1997, c.VI, s.1869.

¹⁹ 48. Fetih 18-19.

²⁰ *Sahîhu'l-Buhârî*, Thk. Muhammed Fuad Abdülbâki & Muhibbüddin el-Hatîb&Kusayy Muhibbüddin el-Hatîb, el-Matbaatu's-Selefiyye, Kâhire 1400/1980, "Cihâd ve Siyer 109" HN: 2960. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, c.VII, s.362.

²¹ İbn Hacer el-Heytemî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed, *es-Savâiku'l-Muhrika fî'r-Reddi 'ala Ehli'l-Bid'a ve'z-Zandaka*, Mektebetu'l-Hakîka, İstanbul 1424/2003, s.291.

²² et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, Thk.Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-Risâle,b.y., 1420/2000, c.XXII, s.227.

²³ 57. Hadîd, 10.

²⁴ Kurtubî, *el-Câmi'*, c.XX, s.240; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII, 175; İbn Kesîr, *Tefsîr*, c.VIII, s.12.

²⁵ Kurtubî, *el-Câmi'*, c.XX, s.240; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII, 175; İbn Kesîr, *Tefsîr*, c.VIII, s.12.

²⁶ 3. Âl-i İmrân, 110.

²⁷ 2. Bakara, 143; 3. Âl-i İmrân, 68, 159; 4. Nisâ, 69, 115; 6. En'âm, 52; 9. Tevbe, 26, 88-89; 18. Kehf, 28; 22. Hacc, 78; 24. Nûr, 55; 33. Ahzab, 23; 34. Sebe, 6; 48. Fetih, 29; 56. Vâkıa, 10-14; 58. Mücâdele, 22; 98. Beyyine, 8;

117 |S. Aydemir / AKADEMİK-US 1(1):113-146(2017)

muhatapı olmaları hasebiyle genellikle sahâbeye tahsis edilmiştir. Ancak sebebin hususiliği, lafzın umumiliğini zedelemes. Şayet bu tahsisin yapılması sahâbe ilgili itabların da tek muhatapı olduğu çıkarımını doğurur ki sağlıklı bir yaklaşım değildir.

2. Kur'an'da Sahâbeyi Eleştiren Ayetler

Sahâbe bazı ayetlerde övgü gibi eleştirilere de uğramıştır. Örneğin; Hz. Peygamber hutbe verirken kervanı gören sahâbe onu minberde ayakta bırakarak terk etmesi üzerine *“Onlar bir ticaret veya bir oyun eğlence gördükleri zaman hemen dağılıp ona koştular ve seni ayakta bıraktılar...”*²⁸ buyrulmuştur. Allah, mü'minlerin Hz. Peygamber'e yardım etmemeleri durumunda *“Eğer siz Resûlullah'a yardım etmezseniz; ona Allah yardım etmiştir...”*²⁹ buyurmuştur. Bazı ayetlerde savaşla ilgili kusurları üzerine uyarılmışlardır. *“Ey iman edenler! Ne oldunuz ki, size “Allah yolunda sefere çıkın” denilince, yere çakılıp kaldınız. Yoksa ahiretten vazgeçip dünya hayatını mı seçtiniz?...”*³⁰, *“İki topluluğun karşılaştığı gün, içinizden yüz çevirip kaçanları, şeytan ancak yaptıkları bazı hatalardan dolayı yoldan kaydırmak istemişti...”*³¹, *“...Hani gözler kaymış ve yürekler ağızlara gelmişti. Siz de Allah'a karşı çeşitli zanlarda bulunuyordunuz.”*³², *“Yeminlerini bozan, peygamberi yurdundan çıkarmaya kalkışan ve üstelik size tecavüzü ilk defa kendileri başlatan bir kavimle savaşmaz mısınız? Yoksa onlardan korkuyor musunuz?...”*³³, *“...Andolsun, Allah birçok yerde ve Huneyn savaşı gününde size yardım etmiştir. Hani, çokluğunuz size kendinizi beğendirmiş, fakat (bu çokluk) size hiçbir yarar sağlamamış, yeryüzü bütün genişliğine rağmen size dar gelmişti...”*³⁴ İman etmeyen yakınlarına karşı sevgi gösterenler uyarılmıştır. *“Ey İman edenler! Benim de düşmanım, sizin de düşmanınız olanları dost edinmeyin. Siz onlara sevgi gösteriyorsunuz...”*³⁵, *“Cehennem ehli oldukları açıkça kendilerine belli olduktan sonra, -yakınları da olsalar- Allah'a ortak koşanlar için af dilemek ne Peygamber'e yaraşır, ne de mü'minlere.”*³⁶ Beşer olarak hataya düşenlerin hem kendileri hem de toplum uyarılmıştır. *“Andolsun Allah; Peygamber ile içlerinden bir kısmının kalpleri eğrilmeğe yüz tuttuktan sonra, sıkıntılı bir zamanda ona uyan muhâcîrlerle ensârın töbelerini kabul etmiştir...”*³⁷, *“Ey iman edenler! Eğer bir fâsik size bir haber getirirse onun doğruluğunu araştırın...”*³⁸ Hz. Peygamber'in eşi Hz. Âişe'ye iftirada bulunanlar uyarılmıştır. *“O ağır iftirayı uyduranlar, sizin içinizden bir güruhtur...”*³⁹ Hz. Peygamber'in eşleri zaman zaman uyarılmıştır. *“Ey Peygamber! Eşlerine şöyle*

²⁸ 62. Cuma, 11.

²⁹ 9. Tevbe, 40.

³⁰ 9. Tevbe, 38-39.

³¹ 3. Âl-i İmrân, 155.

³² 33. Ahzâb, 10-11.

³³ 9. Tevbe, 13.

³⁴ 9. Tevbe, 25.

³⁵ 60. Mümtehine, 1.

³⁶ 9. Tevbe, 113.

³⁷ 9. Tevbe, 117.

³⁸ 49. Hucurât, 6.

³⁹ 24. Nûr, 11.

söyle: 'Eğer dünya hayatını ve süslerini istiyorsanız gelin size başışta bulunayım ve güzelliikle salıvereyim.'" 40 Adab-ı muşeret kurallarına uymayanların dikkati çekilmiştir. "Ey iman edenler! Allah'ın ve Peygamber'inin önüne geçmeyin... Ey iman edenler! Seslerinizi, Peygamber'in sesinin üstüne yükseltmeyin..." 41 "Ey iman edenler! Yemek için çağrılmaksızın ve yemeğin pişmesini beklemeksizin Peygamber'in evlerine girmeyin..." 42

Bütün bu ayetler ışığında şunu söyleyebiliriz ki, sahâbe, vahyin nüzûlü ortamında övgü ve itaba uğraması gayet normaldir. Kur'an genellikle olayları aktarırken kişi, yer ve zamandan bahsetmez. Allah niçin sahâbeyi övmüş ve uyarmıştır diye bakıldığında, dinen kabul gören ve görmeyen davranışlar kıstas alınmıştır. Övgü ifade eden ayetlerin siyâk-sibâkına bakıldığında iman, hicret, cihad gibi büyük fedakârlık gösterenlerin kâfir, müşrik, münafık ve ehl-i kitaba karşı üstünlüğü vurgulanmaktadır. Yergi ifade eden ayetlerde hicret ve cihatta tembellik, müşriklere karşı sevgi, Hz. Peygamber'in emrine karşı gelme vb. durumlar söz konusudur.

3. Hz. Peygamber Döneminde Sahâbe

İlk nesillerin faziletini iyi tahlil etmek için Hz. Peygamber'in sahâbe ile bireysel, ikili, özel, genel, İslâm'da öncelik-sonralık, mekân ve ailevî yakınlık-uzaklık vb. ilişkisini iyi analiz etmek gerekir. Konumu ne olursa olsun Hz. Peygamber'in hata yapan, suç işleyen, olumlu ya da olumsuz davranışlar karşısındaki tepkisi, görevlendirmedeki öncelikler geniş perspektifte görülebilirse fazilet anlayışı daha net anlaşılır.

Hz. Peygamber, ashâbıyla yakın bir diyalog kurmuş; Mescid-i Nebi, Ashâb-ı Suffe gibi mekânlarda onları bütün alanlarda eğitmiş⁴³; özgüveni yüksek bir toplumun inşası için onlara katı ve kaba davranmayıp onlarla istişare etmiş⁴⁴; sahâbenin görüşlerini ifade etmesini teşvik etmiş⁴⁵; oluşacak yeni toplum için onları uzak bölgelere tebliğci olarak göndermiştir. Hz. Peygamber vali, komutan veya kadı olarak görev verdiklerinin hüküm vermesini uygun görmüştür.⁴⁶ Hz. Peygamber inananlarına güvenmiş, ehliyet sahipleri arasında ayırım yapmamıştır. O katıldığı gazvelerde, Medine'de yerine bir sahâbîyi vekil bırakmıştır. Vekil bırakırken çerçeveyi geniş tutmuş muhâcir ile ensâr; ensâr içinde de Evs ve Hazrec ayırımı yapmamıştır.⁴⁷ Bir seriyyede komutan olanın diğesinde er olabildiği atamalar

40 33. Ahzâb, 28-30.

41 49. Hucurât, 1-2.

42 33. Ahzâb, 53.

43 Müşrikler Selman Fârisî'ye istihza ederek "Nebiniz size her şeyi, hatta tuvalet için oturmayı bile öğretti" dediler. Müslim, "Tahâre 57".

44 3. Âl-i İmrân, 159.

45 Tirmizî, "Ahkâm 3"; Elbânî, rivâyeti zayıf kabul etmiştir.

46 İbn Kayyum, *İ'lâmu'l-Muvakkiin an Rabbi'l-Âlemin*, I-VII, Dâru'bnî'l-Cevzî, Riyâd 1423, c.II, s. 354.

47 Ayrıntılı bilgi için bkz. Akbaş, Mehmet, *Sahâbe Dönemi*, Nida Yay., İstanbul, 2013, s. 39-53.

yapmıştır.⁴⁸ Ashâbı arasında ayırım yapmadan ister bir kişi ister çok sayıdaki kayıpları için aynı tepkiyi vermiştir.⁴⁹

Hz. Peygamber, mü'min ile kâfir arasında mutlak bir ayrıma gitmiştir. Rivayete göre Mekke fethi günü Ebû Sufyân ve Âiz b. Amr'ı Hz. Peygamber'e getirdiler. Sahâbe onları Hz. Peygamber'e takdim edince, o şöyle buyurmuştur: "Müslüman daha izzetli, İslâm yücedir, onun önüne geçilmez" buyurarak Hz. Peygamber, bu ifadeleriyle iman ve İslâm şerefine her şeyden üstün olduğuna dikkat çekmiştir.⁵⁰

Sahâbe zaman zaman öfkelerine hâkim olamayarak birbirleriyle tartışmışlardır.⁵¹ İman, hicret, cihat yanında Hz. Peygamber, İslâm'da öncelikte bulunanlara saygı gösterilmesini istemiştir. Hz. Ebû Bekir ile Ömer arasında tartışma çıkmış, Ebû Bekir, iki kere "Yâ Resulallah! Vallâhi ben daha haksızım" demesine rağmen Hz. Peygamber, "Şüphesiz ki, Allah beni size peygamber göndermişti. Bunu size tebliğ ettiğimde hepiniz bana, "Yalan söyledin" demiştiniz. Ebû Bekir ise "Doğru söyledin" demiş bana canı, malı ile yardımcı olmuştur. Sonra iki kere "Şimdi sizler dostumu bana bırakırsınız değil mi?" buyurmuştur. Ebu'd-Derdâ, daha sonra Hz. Ebû Bekir, hiç incitilmedi, demiştir.⁵² Hâlid bin Velid, Abdurrahman bin Avf'a "Eski hizmetlerinizden ötürü, her zaman üstünlük taslıyorsunuz" demesi üzerine Resûlullah, "Canımı elinde tutan Allah'a yemin ederim ki Uhud Dağı kadar altınınız olsa ve sarf etseniz, yine de onların amelleriyle eşit olamazsınız" buyurdu.⁵³

Hz. Peygamber dinin evrensel ilkeleri dışındaki sahâbî davranışlarına müdahale etmiştir. Habeşî, Fârisî, Rumî herkese kucak açmış bunlara yapılan yanlışlara sessiz kalmamıştır. Ebû Zerr'in, Bilâl'e "siyah kadının oğlu" şeklinde cahiliyye kokan bir söz ile hitap etmesini kınamıştır.⁵⁴ Hz. Peygamber, Hâlid b. Velid'i Cezîme oğullarının "İslâm'a girdik" yerine "Şirkten çıktık" manasına "Saba'nâ" demeleri üzerine Hâlid'in onları öldürmesi üzerine Hz. Peygamber elini kaldırarak iki kere "Allah'ım ben, Hâlid'in yaptığı işten sana sığınırım!" diye dua etti.⁵⁵ Usâme b. Zeyd benzer bir olayda "Lâ İlâhe İllallah" diyeni öldürmesi Hz. Peygamber'e ulaştınca Hz. Peygamber, "Onu niçin öldürdün?" sorusunu hiç durmadan tekrar

⁴⁸ 1) Sifu'l-Bahr; Hz. Hamza, 2) Râbiğ; Ubeyde b. el-Hâris, 3) el-Harrâr; Sa'd b. Ebi Vakkas, 4) Batn-ı Nahle; Abdullah b. Cahş. Bkz. İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî ez-Zühri, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, Dâru Sâdir, Beyrut tsz, c.II, s.6-7,10.

⁴⁹ Beni Kaynukâ' çarşısında başörtülü Müslüman'ın öldürülmesi için bkz. İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ali Şirî, Dâru İhyâit-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, 1408/1988, c.IV, s.5; Bîri Maûne için bkz. Buhârî, "Cihâd ve Siyer 19"; Müslim, *Kitâbu'l-Mesâcid* 297".

⁵⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I-XIII, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1379/1959, c.III, s.220.

⁵¹ Bu anlamda Hz. Ebû Bekir ile Ömer arasında ve Hz. Ali ile amcası Abbas arasında yaşanan tatsız bir hadîse için bkz. Buhârî, "Fedâilu Ashâb 5" HN: 3661; "Meğâzi 14", HN: 4033.

⁵² Buhârî, "Fedâilu Ashâb 5"; Belâzûrî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *Ensâbu'l-Eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr, Riyâz Ziriklî, Dâru'l-Fikr 1417/1996, c.X, s.64.

⁵³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c.XXI, s.319.

⁵⁴ Buhârî, "İman 22"; Müslim, "Eymân 40".

⁵⁵ Buhârî, "Meğâzi 60".

ediyordu. Ben keşke bu günden önce İslâm'a girmiş olmasaydım diye temenni ettim.⁵⁶

Sahâbenin Hz. Peygamber'e dinî veya dünyevî otoritesini sarsma niyeti olmasa da itirazları söz konusudur. Hz. Peygamber Bedir'de kervan için yola çıkılmışken savaşa karşı karşıya kalmaları üzerine Hz. Peygamber'le tartışmışlar.⁵⁷ Hz. Peygamber, Uhud'ta okçulardan oluşan birliğin yerlerinden ayrılması sebebiyle müslümanlardan yetmiş kişi şehit edildi.⁵⁸ Dinin prensiplerini topluma yerleştiren Hz. Peygamber, korku ve ümit içinde bir bakışı geliştirerek canlı bir dinî yaşamı hedeflemiştir. Resûlullah, Uhud şehitleri için "Bunların (imanına) ben şahidim" buyurunca Ebû Bekir, "Biz onların arkadaşları değil miyiz yâ Resulallah? Onlar gibi biz de Müslüman olduk, onların cihat ettiği gibi biz de ettik" der. Peygamber "Evet yaptınız ama benden sonra ne yapacağınızı bilmiyorum" buyurur. Bu söz üzerine Ebû Bekir ağlayarak "Senden sonra biz öyle mi olacağız?" der.⁵⁹ Ashâb üzerinden ümmetine Veda haccında yaptığı önemli uyarıda Peygamber "Benden sonra birbirinizin boynunu vuran kâfirlere dönmeyiniz" buyurdu.⁶⁰

Sahâbenin İslâm'a uygun olmayan davranışlarında cezalar tatbik edilmiştir. "Nuaymân veya Nuaymân'ın oğlu içki içmiş olarak getirildi. Peygamber evde bulunan kimselere onu dövmelerini emretti."⁶¹ İfk hadisesinde, Âişe'ye kazf/iftira suçuna bulan Hassân b. Sâbit, Mistah ve Hamne bt. Cahş'a had cezası uygulanmıştır.⁶²

Sosyal hayatı yoğun yaşayan Hz. Peygamber toplum içinde meydana gelebilecek olumlu ve olumsuz davranışlara şahit olmuştur. İnsana değer katan salih davranışları medh eden Hz. Peygamber, küfür ifade etmeyen söz ve davranışlarda kişiyi değil yanlış eleştirmiştir. Bu ayrımı titizlikle uygulayan Hz. Peygamber yanlışların üzerine giderken hataları sebebiyle onların fedakârlıklarını silip atmamıştır. İslâm'da önceliği olanlara karşı yapılan saygısızlıkta uyarılarda bulunmuş, saygı anlayışını toplumda kökleştirme çabasında olmuştur. Yapılan günahlarda ashâbını münafık, kâfir gibi ağır ithamlarda bulunmamıştır. Ancak imtiyaz kültürü oluşturmeyen Hz. Peygamber muhâcir, ensâr, Bedrî veya Hudeybiye'de bulunanların hatalarında had cezasını uygulamıştır. Onların eksikliklerini tashih ederken hakimane bir tutum sergilemiştir.

⁵⁶ Buhârî, "Meğâzi 47".

⁵⁷ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, I-II, Thk. Mustafa es- Sakâ, İbrahim el- Ebyârî, Abdülhafız Şelebi, Kahire, 1995, c.II, s.63.

⁵⁸ Buhârî, "Meğâzi 17".

⁵⁹ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki, I-II, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, 1985, "Cihâd 14".

⁶⁰ Buhârî, "İlim 43".

⁶¹ Buhârî, "Hudûd 4-5".

⁶² Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, Thk: M. Nâsiruddin Elbânî, I-IV, Mektebetü'l-Maârif, Riyad, 1419/1998, "Hudûd 34".

4. İlk Müslüman Nesillerde Sahâbe

Hız. Peygamber döneminde sahâbe arasında mutlak bir üstünlük anlayışı olmayıp İslâm'da önceliği olan ashâba "saygı gösterilmesi" yerleşmiş ancak müslümanın kâfire karşı "üstünlük anlayışı" esas alınmıştı. Şimdi sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîni içine alan ilk müslüman nesillerde sahâbe hakkındaki fazileti inceleyeceğiz.

4. İlk Müslüman Nesillerde Sahâbenin Faziletini Gösteren Örnekler

Hız. Peygamber henüz defnedilmeden önce Müslümanlar arasında bir fazilet rekabeti başlamıştır. Halife seçimi hakkında Kur'an'da açık bir hükmün bulunmaması, Hız. Peygamber'in birini işaret etmemesi sebebiyle fazilet temelli bir ikna yöntemi uygulanmıştır. Muhâcir ve ensâr halifenin kendi aralarından olmasını istemiş, halife seçmeye ilk teşebbüsü ensâr gerçekleştirmiştir.⁶³

Hız. Ömer muhâcir, ensâr ve onlara tabi olup yardım edenler sıralamasına uygun olarak iki bin ile on bin dirhem arasında farklı miktarlarda dağıtım yapmıştı.⁶⁴ Ancak Hız. Ömer, bu uygulamanın toplumda huzursuzluğa ve dengesizliğe yol açtığını düşünerek bu pratiği değiştirmek istemişse de buna ömrü vefa etmemiştir.⁶⁵ Sahâbe döneminde İslâm'da kıdemi olanlara saygı gösterilmesi beklenmiştir. Hız. Ömer, oğlu Ubeydullah'ın Mikdâd'a küfür etmesi üzerine "Bırakın beni, şunun dilini keseyim de artık bundan sonra hiç kimse Allah Resulünün ashâbına dil uzatmaya cüret edemesin"⁶⁶ demiştir.

Fazilet algısının net olarak oluşmadığı dönemde siyasi rakiplerin birbirlerine karşı kılıç kullansalar bile saygıda kusur göstermezlerdi. Cemel savaşında Hız. Âişe'ye karşı savaşan Ammâr, onun hakkında ileri geri konuşan kişiyi iştirince "Çirkin havlamalarını bırakıp sus. Ben onun Hız. Peygamber'in zevcesi olduğuna şahitlik ederim" demiştir.⁶⁷ "İbn Abbâs'ın kölesinin de kıldığı yatsı namazında Muâviye vitri tek rekât kıldı. İbn Abbâs'a gelerek haber verdi. İbn Abbâs ona, Muâviye hakkında konuşmayı bırak. Çünkü onun Peygamber'le sohbeti vardır."⁶⁸ Hız. Âişe, ayaklanan Mısırlıların Osman, Şamlıların Ali ve Hâricîlerin tüm sahâbiler hakkında kötü sözler sarf etmeleri üzerine, Urve b. ez-Zubeyr'e, "Yeğenim! Onlar Peygamber'in ashâbına istiğfar etmekle emrolundular. Onlar ise sövdüler!" demiştir.⁶⁹ "Ashâbıma sebb edenleri gördüğünüzde, Allah'ın laneti siz şerliler

⁶³ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, c.II, s.657; İbn Sâd, *Tabakâtu'l-Kübrâ*, c.III, s.615-6.

⁶⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, c.III, s.295-300; Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, Dâru'l-Ma'rife, Lübnan, 1399/1979, s.44.

⁶⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, c.III, s.302.

⁶⁶ el-Lâlekâî, Ebu'l-Kâsım Hibetullah et-Taberî, *Şerhu Usûli İ'tikâdi Ehli's-Sunne ve'l-Cemâa mine'l-Kitâb ve's-Sunne ve İcmâi's-Sahâbe*, thk. Ahmed Sa'd Hamdân, Dâru Taybe, Riyâd 1416, c.VII, s.1261.

⁶⁷ İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Sikatüddîn Ali b. Hasan b. Hibetullah; *Târîhu Dimaşk*, Thk. Ali Şîrî, I-LXX, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1417/1996, c.XLIII, s.458.

⁶⁸ Buhârî, "Fedâilu Ashâb 28".

⁶⁹ Müslim, "Tefsir 15".

üzerine olsun"⁷⁰ ve "Ümmetimin en şerlileri ashâbıma karşı cüretkâr olanlardır"⁷¹ rivâyetlerinin Hz. Âişe'nin sözüyle paralelliği dikkat çekicidir. İmam Mâlik sahâbeyi kınayan kişiye Fetih suresinin son ayetini okur ve "İnsanlar arasında kalbinde Resûlullah'ın ashâbından birisine kin bulunduğu halde sabah eden kimseyi, bu ayet çarpar" der.⁷²

Verilen çeşitli örnekler sahâbe döneminde sahâbe ile ilgili bir fazilet algısının oluşmaya başladığını göstermektedir.

4.2. İlk Müslüman Nesillerde Sahâbenin Faziletini Gözardı Eden Örnekler

İlk halifeler hadîs rivâyetinde sahâbe haberlerine karşı temkinli olmuşlardır. Hz. Ebû Bekir, henüz Resulullah'ın yaşadığı döneme yakın, sahâbe sayısının yüksek olduğu ve Peygamber tedrisatının henüz canlılığını koruduğu dönemde ikinci bir kişinin şahitliği olmaksızın herhangi birinin Hz. Peygamber'den yaptığı rivâyeti kabul etmiyordu... Böylece haberleri kabulde ilk defa ihtiyatlı davranan Hz. Ebû Bekir'di.⁷³ Hz. Ömer İbn Mes'ûd, Ebu'd-Derdâ ve Ebû Zerr'e "Peygamber'den yaptığınız bu rivâyetler nedir?"⁷⁴ diyerek eleştirmesi önemlidir. Sahâbe birbirini eleştirmiş, Hz. Ömer, Osman, Ali, Âişe, İbn Abbâs gibi sahâbe diğer sahâbenin bazı rivâyetlerini geri çevirmiş⁷⁵ hatta zaman zaman birbirlerini "kâfir, münafık, zalim, yalancı" olarak itham etmeleri rivâyetlerde sabittir.⁷⁶ Ebu'l-Âliye'nin "Sahâbeden nakledilen bir hadîs duyardık ama tam kesinlik kazandırmak için bineklerimize atlayıp bizzat kendilerinden işitmedikçe rahat etmezdik"⁷⁷ ifadeleri haber teyidinin fazilet anlayışının önüne geçtiğini göstermektedir.

Hz. Ali ile Abbâs miras hakkı için halife Hz. Ömer'in huzuruna çıkınca Abbâs, "Ey mü'minlerin halifesi, bu yalancı, günahkâr, gaddar ve hain adamla benim aramda hükmet"⁷⁸ demiştir. Sahâbenin devlet yönetiminde adil bir valiye yakışmayacak bazı ihlalleri düşünüldüğünde yönetimden el çektirilmiştir. Hz. Ömer, Bahreyn valisi Ebû Hureyre'nin on iki bin dirhem para biriktirdiğini öğrenince "Ey Allah'ın ve Kitabının düşmanı, Allah'ın malını mı çaldın?" der. O da "Ben ne Allah'ın ne de kitabının düşmanıyım, esasen bunlara düşman olanın düşmanıyım. Ben Allah'ın malını çalmadım" demiştir. Nasıl kazandığını açıklamasına rağmen halife bu paraya el koymuştur.⁷⁹

⁷⁰ Tirmizî, "Menâkıb 60".

⁷¹ eş-Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Havlânî, *Derru's-Sehâbe fî Menâkıbı'l-Garâbeti ve's-Sahâbe*, Thk. Hüseyin b. Abdullah el-Umrî, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1404/1984, s.109, HN. 46.

⁷² Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, c.XIX, s.347.

⁷³ Zehabî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, thk: Zekeriyya Umeyrât, Dâru'l-Küttübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1419/1998, c.I, s.9.

⁷⁴ et-Tahâvî, Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, thk: Şuayb el-Arnaût, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1415/1994, c.XV, s.312.

⁷⁵ Ebû Reyze, *Edvâ' ale's-Sümeti'l-Muhammediyye*, Dâru'l-Maârif, Kâhire, t.y., s. 46.

⁷⁶ Buhârî, "Edep 74"; Müslim, "el-Cihâd ve's-Siyer 49".

⁷⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c.I, s.192.

⁷⁸ Müslim, "el-Cihâd ve's-Siyer 49".

⁷⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, c.IV, s.335.

Sahâbe, içinde suçu sabit görülenler arasında ceza ayırımı yapılmamıştır. Muhâcir ve Bedrî olan Kudâme bin Maz'ûn'a (ö.36/657)⁸⁰ içki içtiği için had cezası uygulanmıştır.⁸¹ Hz. Osman döneminde Velîd b. Ukbe'ye had cezası uygulamıştır.⁸²

Hz. Osman'ın ileri gelen sahâbiler varken valilik ve komutanlıklara Ümeyyeoğullarını ataması yadırganıyordu.⁸³ Hz. Osman'ın yakınlarına devlet hazinesinden yüklü miktarlarda vermesi üzerine Ebû Zerr "...Altın ve gümüşü biriktirip gizleyerek onları Allah yolunda harcamayanları elem dolu bir azapla müjdele"⁸⁴ ayetini okuyarak halife Osman'ı ağır bir şekilde eleştiriyordu.⁸⁵ Ebû Zerr, Şam'da Muâviye'yi eleştirince Hz. Osman'ın isteği üzerine, sert tahtalı devenin üzerinde Medine'ye gönderilir. Geldiğinde Ebû Zerr, Hz. Osman'a "Çoluk-çocukları idareye getiriyor, halkın arazisini ellerinden alıp koruya çeviriyor, Tulekânın⁸⁶ çocuklarıyla işbirliği yapıyorsun" diyerek muhalefetine devam edince Rebeze'ye sürgün edildi.⁸⁷

Asırlardır genel kabul, "Hiçbir şeyin sahâbî olma derecesine ulaştırmayacağı inancı"⁸⁸, Hz. Peygamber'i görmenin önemine işaret etmektedir.⁸⁹ Şu örnek dikkat çekicidir. Yermük savaşında Hâlid ile Cerece arasındaki diyalog dikkat çekicidir. Cerece, Hâlid'e: "Müslüman olan birinin kendileriyle aynı derecede ecir ve ganimet alıp almayacağını" sorunca Hâlid, "daha fazla ecir alacağını, çünkü kendilerinin Peygamber'e tabi olduğunu, onun hayattayken semâdan haber verdiğini, onda mucizeler gördüklerini ve böyle bir durumda Müslüman olmanın kaçınılmaz olduğunu belirtir." Ardından, "Sizler bizim hayranlık ve hüccet içeren gördüklerimize, işittiklerimize şahit değilsiniz. O yüzden kim İslâm'a girse bizden daha üstün olur" der.⁹⁰

Hz. Osman'ın kanı İslâm dünyasının hâlâ çözülemediği ve diğer sorunları da içine katarak günümüze kadar büyüyen bir kartopu olmaya devam etmektedir.

⁸⁰ Kudâme b. Habîb b. Vehb b. Huzâfe b. Cuma', künyesi Ebû Amr'dır. Kardeşleri Osman ve Abdullah ile birlikte II. Habeşistan hicretine katılmıştır. Abdullah b. Ömer'in dayısıdır. Bedir, Uhud ve Hendek savaşlarına katılmıştır. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, c.III, s.401.

⁸¹ Abdurrezzâk, *el-Musannef*, I-XI, Thk. Habîburrahmân el-A'zamî, el-Mektebe-tu'l-İslâmî, Beyrut, 1983, c.IX, s.240.

⁸² Buhârî, "Menâkıbu'l-Ensâr 36"; Müslim, "Hudûd 38". Namaz kılanlar içinde İbn Mes'ûd, Huzeyfe, Ammâr ve sahâbenin olduğu rivayet edilir. Bkz. Dirâr b. Amr, *Kitâbu't-Tahrîş*, thk. Hüseyin Hansu, çev. Mehmet Keskin, Litera Yay., İstanbul 2014, s.67.

⁸³ *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk (Târîhu't-Taberî)*, thk. M. Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Maârif, Kahire, 1387/1967, c.IV, s.324.

⁸⁴ 9. Tevbe 34.

⁸⁵ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, c.VI, s.166.

⁸⁶ Tulekâ': Talîk'in çoğuludur. Tulekâ', Peygamber'in Mekke fethinde Mescidi Haram'da toplananlar için kullandığı "Entumu't-Tulekâ" tabirinden gelir. Sonuna kadar direnerek Resulullah ve Ashâbiyla savaş fetihden sonra af talepleri Resulullah tarafından kabul edilip İslam'a teslim olanlara verilen isimdi. el-Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk: M. Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003, c.IX, s.199.

⁸⁷ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, c.VI, s.167. Ebû Zerr'in kendi isteğiyle Rebeze'ye gittiği de söylenir. İbnu'l-Arabî, *el-Avâsim mine'l-Kavâsim*, s.85-6.

⁸⁸ İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, thk: Ali Muhammed Becâvî, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1412/1912, c.I, s.13.

⁸⁹ es-Sehâvî, *Fethu'l-Mugîs bi-Şerhi Elfîyeti'l-Hadis*, I-III, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan, 1403/1983, c.III, s.96.

⁹⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, c.II, s. 337.

Sahâbe karıştıkları bu olaylar sebebiyle ahiretleri hakkında korkularını hep dile getirmişlerdir. el-Alâ b. Müseyyeb'in babası Müseyyeb, ben el-Berâ ibn Âzib'e yetiştim. "Ne mutlu sana! Peygamber'e sahâbîlik ettin, ağaç altında bey'at yaptın" dedim. el-Berâ, Yeğenim, "Peygamber'den sonra bizim ne fitneler çıkardığımızı sen bilmezsin" dedi.⁹¹ Amr b. Âs, üç hal üzere bulunduğunu söyleyerek müslüman olmadan önce Resul'ü öldürmek istediğini, İslâm ile birlikte onun nazarında Resûlullah'tan daha sevgili olmadığını ancak fitne sonrasında sonra bazı şeyleri üzerimize aldık. Bu işler hakkında halimin ne olacağını bilemiyorum..." dedi.⁹²

Sahâbe ayırımına itiraz edilirken sonraki nesil ile kıyaslama yapılmıştır. Âiz b. Amr, Ubeydullah b. Ziyâd'ın yanına girdi. "Ey oğlum! Ben, Resûlullah'ın, yöneticilerin en kötüsü, idaresi altındaki insanlara karşı katı ve kaba davrananlardır" buyurduğunu işittim, sakın sen onlardan olma, dedi. Ubeydullah b. Ziyâd, Âiz'e, sen otur! Çünkü sen Muhammed ashâbının, onun kepeği gibi döküntü takımındansın, dedi. Âiz b. Amr, "Onlar arasında onun kepeği gibi döküntü takımından olan mı var ki? Unun kepeği gibi döküntü takımından olanlar onlardan sonra ve onlar dışındakilerin arasından çıktı" dedi.⁹³

C. TÂBÎİN NESLİ ve ÜSTÜNLÜĞÜ

Tâbiînin nesli hakkında bazı nasslarla birlikte özellikle bu tabakanın sahâbeyi görmesi ve onlardan ilim alması onlar hakkında fazilet düşüncesini geliştirmiştir. Tâbiîn kavramı hakkında yapılan tanımlar da fazilet çerçevesini belirlemeye matuftur.

1. Kur'an ve Hadislerde Tâbiîn

Bazı ayetlerin olaylar üzerine inmesinden dolayı sahâbe hakkında çok sayıda ayetin olmasına rağmen tâbiîn hakkında ayetlerin olmaması gayet doğaldır. Ancak "karn" rivâyetinden hareketle ilk üç neslin faziletini kabul eden anlayış, bu bağlamda tâbiîn ile ilgili ayet arayışında hem te-bi-a' kelime kökünden hem de sonraki nesilleri ifade eden manadan yola çıkarak tâbiînin faziletini temellendirme yoluna gitmişlerdir.

1.1. Tâbiîn İle İlgili Olduğu Kabul Edilen Ayetlerden Örnekler

"İyilik yarışında önceliği kazanan Muhâcirler ve Ensâr ile onlara güzelce uyanlardan Allah hoşnut olmuştur, onlar da Allah'tan hoşnuturlar..."⁹⁴

"Onlardan sonra gelenler, "Rabbimiz! Bizi ve bizden önce inanmış olan kardeşlerimizi bağışla, kalbimizde mü'minlere karşı kin bırakma..."⁹⁵

⁹¹ Buhârî, "Megâzi 37".

⁹² Müslim, "İmân 192".

⁹³ Müslim, "İmâre 23".

⁹⁴ 9. Tevbe, 100.

(Allah, o peygamberi) onlardan henüz kendilerine katılmayan başkalarına da göndermiştir...⁹⁶

Bu ayette geçen “*Başkaları*” ifadesi hakkında farklı tefsirler yapılmıştır. a) Hz.Peygamber’e inanan ama bir süre sonra onlara katılacaklar⁹⁷; b) Tâbiîn⁹⁸; c) Hz.Peygamber’den sonra kıyamete kadar İslâmiyet’e girecek olan herkes⁹⁹; d) Özellikle Arapların dışında İslâm’a giren milletler.¹⁰⁰

Yukarıdaki üç ayet genel olarak “bütün ümmet” olarak yorumlanmıştır. Ayetlerin tâbiîn nesli olarak değerlendirilmesi onlar hakkındaki hüsn-i şehadete işarettir. Haşr suresinin onuncu ayetini delil getirerek “Sahâbenin yolundan giden tâbiînin ileri gelenleri son nefeslerinde iman üzere öldüklerinde şüphe yoktur”¹⁰¹ ifadeleri buna örnektir.

1.2. Tâbiîn İle İlgili Olduğu Kabul Edilen Hadîslerden Örnekler

Hz. Peygamber “Allah’ım, halifelerime rahmet et!” buyurur, ona “halifelerinin kimler olduğu” sorulduğunda “kendisinden sonra gelip hadîs ve sünnetimi rivâyet ederek insanlara öğretenlerdir”¹⁰² buyurur. Rivayet sıhhatinden bağımsız olarak değerlendirildiğinde kastedilenlerin başında tâbiîn neslinin geldiğinde şüphe yoktur.

Hz. Peygamber “Benden sonra hadîslerimi araştırarak bir topluluk size gelecek, onlar size geldiklerinde ikramda bulunup hadîslerimi onlara rivâyet edin” buyurdu.¹⁰³

1.3. İlk Müslüman Nesillerde Tâbiîn

Sahâbe döneminde, Hz. Peygamber hayatta iken problemler ona sorularak çözülmüş ve gerekli hükümler bildirilmiştir.¹⁰⁴ Tâbiîn döneminde bu imkân olmadığından sahâbeye başvuruyorlardı. Bu, sahâbenin fazilet algısına katkıda bulunmuştur. Tebeu’t-tâbiîn döneminde ise soru(n)larını Hz. Peygamber’in rahle-i tedrisinden geçmiş olan sahâbenin etrafında halkalanmış, sahâbe sonrası sünneti muhafaza eden tâbiîne başvurduklarından onların fazilet algısına katkıda

⁹⁵ 59. Haşr, 10.

⁹⁶ 62. Cuma, 3.

⁹⁷ Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’an*, I-VII, Terc: Kurul, İnsan Yay., İstanbul 1991, c.VI, s.299.

⁹⁸ Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, c.XXX, s.5; el-Kurtubî, *el-Câmî*, c.XX, s.454.

⁹⁹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c.375; Râzî, *Mefâtîh*, c.XXX, s.5; Kurtubî, *el-Câmî*, c.XX, s.454.

¹⁰⁰ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c.XXIII, s.374; Râzî, *Mefâtîh*, c.XXX, s.5; Kurtubî, *el-Câmî*, c.XX, s.454.

¹⁰¹ Abdulkâhir el-Bağdadî, *el-Fark beyne’l-Fırak ve Beyânu’l-Fırakati’n-Nâciye*, thk: M. Muhyiddîn Abdulhamîd, el-Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut 1416/1995, s.354.

¹⁰² el-Hatîb el-Bağdadî, *Şerefu Ashâbi’l-Hadîs*, thk: M.Said Hatipoğlu, Matbaatu Câmia Ankara, Ankara 1971, s.30-1. Rivayet, mevzû kabul edilir. Bkz. ez-Zehabî, *Mizânü’l-İtidâl fi Nakdi’r-Ricâl*, Thk. Ali Muhammed Muavvad, Âdil Ahmed Abdilmevcûd, I-VIII, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1416/1995, c.I, s.270.

¹⁰³ Hatîb, *Şerefu Ashâbi’l-Hadîs*, s.21. Bu rivayete göre müjdeye ilk nâil olan nesil, tâbiîn neslidir.

¹⁰⁴ Accâc, *es-Sümne Kable’t-Tedvîn*, Mektebetu Vehbe, Kahire, 1400/1980, s.61.

bulunmuştur. Tâbiîne sahâbe evladı, sahâbe çocuğu nitelemeleriyle bu tabakanın uygulamaları din içinde değer kazanmış ve hadîs usûlünde “maktû hadîs” kavramını literatüre kazandırmış, zamanla tâbiînin diğer nesillerden üstünlüğüne delil sayılmıştır. Bu fazilet algısına karşın tâbiîn döneminde başta siyasî, itikâdî ihtilaflardan doğan ekol, fırka ve gruplara bağlı olarak çetin ihtilaflar oluşmuş, kılıçlar çekilmiş, kan akıtılmış ve taraflar birbirlerini isyankâr gibi siyasî söylemden ziyade fısk, küfür gibi ithamlarda bulunmuşlardır. Ümmet bu dönemde Havâric, Şîa, Muâviye yanlıları ve tarafsızlar olmak üzere parçalanmıştır. Her nesilde hatta sahâbede görüldüğü üzere tâbiîn neslinde de olumlu ve olumsuz örnekler görülmektedir.

1.4. İlk Müslüman Nesillerde Tâbiînin Faziletini Gösteren Örnekler

Bazı ayet ve hadîslerle sahâbe faziletinin kabulüne rağmen tâbiînde, onların ilmi ve takvasına vurgu yapılmıştır. Takvanın değerlendirmesi Allah tarafından olacağı için daha çok tâbiînin ilim ve ilme katkıları vurgulanmıştır. Bazı âlimler “Sahâbeden sonra ancak bir kimseyi ilim ve takva ile üstün sayılacağı”, bazıları da “Babalarının faziletleri sebebiyle onların çocuklarını/tâbiîni (sonraki nesillere) üstün tutarız”¹⁰⁵ demiştir.

Nesillerin geçişkenliği sebebiyle sahâbe ve tâbiîn uzun bir süre beraber yaşamış, eğitimini sahâbeden alan tâbiîn,¹⁰⁶ dini sonraki nesillere aktarmıştır. Ancak zaman zaman sahâbe de tâbiînden hadîs rivâyet etmiştir.¹⁰⁷ Bu durum tâbiîn için büyük bir şeref kabul edilmiştir. Tâbiînin fazilet algısında dine özellikle hadîs, tefsir ve fıkıh ilmine yaptığı katkılar etken olmuştur. Bu dönemde hadîs kitabeti ve tedvini gerçekleşmiş, hadîsler için yapılan seyahatler yaygınlaşmış¹⁰⁸, Kur’an’dan sonra dinin ikinci kaynağı hadîsin sonraki nesillere ulaşmasında önemli rolleri olmuştur. Ayrıca hadîslerin sahihini sakîminden ayırmak için hassas bir çalışmayla isnâd sistemini tesis etmişlerdir.¹⁰⁹

Ebü Yusuf “Âsâr”ında tâbiîn hadîslerine çok yer vermesi onların delil değerinin göstergesidir.¹¹⁰ İmam Mâlik’in “Medine Ehlinin Ameli”nde tâbiîn uygulamalara yer vermesi ve Muvattâ’da maktû’ hadîsin çok olması tâbiîn ve görüşlerinin üstünlüğüne işarettir. Ahmed b. Hanbel “Tâbiînden gelen tefsirin kabul edileceğini”¹¹¹ ifade etmiştir.

1.5. İlk Müslüman Nesillerde Tâbiînin Faziletini Gözardı Eden Örnekler

¹⁰⁵ Nureddin es-Sâbûnî, *Kitâbu'l-Bidâye mine'l-Kifâye fi'l-Hidâye fi Usûli'd-Din*, Dâru'l-Mearif, Mısır 1969, s.104.

¹⁰⁶ Accâc, *es-Sünne Kable't-Tedvîn*, s. 321.

¹⁰⁷ Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî fi Şerh-i Takrîbi'n-Nevâvî*, I-II, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1417/1996, c.II, s.139.

¹⁰⁸ Nureddin İtr, *Menhecü'n-Nakd fi Ulûmi'l-Hadîs*, Dâru'l-Fikir, Dımaşk, 1418/1997, s.25.

¹⁰⁹ Müslim, *Sahîh*, “Mukaddime”, c.I, s.15.

¹¹⁰ Bkz. Ulu, Arif, *Ebü Yûsuf ve Kitâbu'l-Âsâr'ı*, (Yüksek Lisans Tezi, ATAÜSBE) Erzurum 1999, s.101.

¹¹¹ ez-Zerkeşi, Bedreddin Ebû Abdullah Muhammed b. Cemaleddin; *Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Beyrut 1376/1957, c.II, s.158.

Ebû Hanîfe, “Hz. Peygamber’den bir söz gelirse başım üstüne, sahâbeden gelirse birini seçerim. Tâbiînden gelirse, rakip olurum”¹¹² demiştir. İmam Mâlik “Medine ehlinin ameli” uygulamasında sahâbe ve tâbiîn çoğunluğunun Medine’de bulunması sebebiyle sadece Medine’yi temsil edenlerin görüşlerine başvurmuş olması tâbiîn arasında bir ayrıma gitmiş olduğunu göstermektedir. “Bize ve memleketimizdeki ilim ehline göre...”¹¹³ ifadeleri Muvattâ’da sıkça geçmektedir. İmam Şâfiî tâbiînin bireysel görüşünü hüccet kabul etmemektedir.¹¹⁴ Ahmed b. Hanbel’in “Tâbiînden gelen tefsirin kabul edileceğini” görüşünün yanında başka bir rivâyette “Ancak Hz. Peygamber ve ashâbından gelenlere uyulur. Tâbiîundan gelenlerde ise kişi muhayyerdir” demiştir.¹¹⁵

İsnâd sisteminin bu tabaka döneminde ortaya çıkması bu neslin hadîse verdiği önem için bir delil kabul edilse de aynı zamanda toplumdaki güvensizliği ve meydana gelen değişim¹¹⁶ ile herkesten rivâyet alınmamasına sebep olmuştur.¹¹⁷ Tâbiîn dönemi, fitne olayı ve Muâviye’nin ölümüyle başlayan iç karışıklıklardan sonra İslâm tarihinin siyasî açıdan istikrarsız bir dönemi olmasının yanı sıra itikâdî bölünme de baş göstermiştir. Sahâbe döneminde çıkan Havâric, Şîa’dan sonra bu dönemde Mürcie, Kaderiyye, Cehmiyye, Müşebbihe, Mümessile gibi fırkalar teşekkül etmiştir.¹¹⁸ İbn Hacer, “Tâbiînin son dönemlerinde âsârın tedvini haberin bablara ayrılması gerçekleşti. Bunun sebebi ulemanın farklı şehirlere yayılması ve Hâricîler, Râfızîler vd. bidat ehlinin çoğalmasındır”¹¹⁹ diyerek özetlemiştir. Ehl-i sünnet, ehl-i bid’at fırkalarından genel olarak hadîs alınmayacağı savunmuştur¹²⁰ ki bu, toplumun durumunu göstermektedir.

D. TEBEU’T-TÂBÎİN NESLİ ve ÜSTÜNLÜĞÜ

Peygamber ve sahâbeyi görme üzerinden konum kazandırma tâbiîni görme üzerinden sürdürülmüştür. Rivâyetlerde geçen üçüncü nesil¹²¹ ifadesi ve tâbiînin öğrencileri olmaları, onlar hakkında faziletli nesil olduğu düşüncesini geliştirmiştir.

¹¹² İbn Kayyim, *İlâmu’l-el-Muvakkîn*, c.V, s.555.

¹¹³ Mâlik, Muvattâ’, “Zekât, 16”.

¹¹⁴ eş-Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris, *el-Umm*, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut 1393, c.VII, s.193.

¹¹⁵ Ebû Ya’lâ, *el-Udde fi Usûli’l-Fıkh*, tahk. Ahmed b. Ali el- Mübârekî, Riyâd, 1414/1993, c.III, s.724.

¹¹⁶ Zühri, “Eğer şark tarafından bilmediğimiz ve kabul etmediğimiz bir takım hadîsler gelmemiş olsaydı, ne bir hadîs yazardım; ne de yazılmasına izin verirdim.” Bkz. el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdu’l-İlm*, Thk. Sa’d Abdulgaffâr Ali, Dâru’l-İstikâme, Kahire 1429/2008, s.138-9.

¹¹⁷ Müslim’in mukaddimesinde ilk dört babın başlığı bu durumu özetlemektedir. 1. Güvenilir raviden rivâyet alınmasının gerekliliği, 2. Peygambere yalan uydurmaktan sakındırma, 3. Her işittiğini rivâyet etmekten nehiy, 4. Zayıf ve yalancılardan hadîslerinden sakındırma. Müslim, *Sahîh*, Mukaddime.

¹¹⁸ İbn Teymiyye, *Mecmû’u’l-Fetâvâ*, I-XXXVII, Thk. Âmir el-Cezzâr, Enver el-Bâz, Dâru’l-Vefâ’, III. baskı, el-Mansûra, 1426/2005, c.VIII, s.458.

¹¹⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, c.I, s.6.

¹²⁰ Hatîb, *el-Kifâye fi İlmi’r-Rivâye*, s.122.

¹²¹ Müslim, “Fedâilu’-s-Sahâbe 216”.

Özel isimle adlandırılan son nesil olma ayrıcalığına rağmen nesillerin faziletinin giderek azalacağı düşüncesiyle sahâbeye atfedilen fazilet algısı bu nesil üzerinde yaygın olmamıştır. Hatta fazilet anlayışının tâbiîn ve tebeu't-tâbiîni kapsamı halinde, nesiller arasında teselsüle yol açacağı iddia edilmiştir.¹²² Ancak ilgili rivâyetin bazı varyantlarında geçen dördüncü nesil ifadesi ve bu nesildeki büyük imamlar sebebiyle fazilet algısının çerçevesini geniş tutanlar da olmuştur.¹²³ Her neslin giderek yozlaşacağı algısı İbn-i Hacer'de, İslâm ümmetinin hicrî ikiyüz yirmi yılına kadarki dönemde İslâm anlayışının özünde devam edeceğini, bu tarihlerden sonra bid'atların zuhur edip hâl ve gidişatın süratli bir şekilde değişeceği anlayışını doğurmuştur.¹²⁴

Bu dönemde yaşayan büyük İslâm âlimlerinde, kendileri ve nesilleri hakkında bir fazilet algısı söz konusu değildir. İmam Mâlik, "Ben bir beşerim. Hata da edebilirim, doğru da. Sözlerimi inceleyin. Eğer Kitâb ve sünnete uygun olursa onu hemen alın. Kitâb ve sünnete uymayanları terk edin!"¹²⁵ demiştir. Aynı şekilde Ahmed b. Hanbel, "Şâfiî, Mâlik ve Ebû Hanîfe'nin görüşleri benim nezdimde yalnızca görüş olup her biri eşit seviyededir. Bağlayıcı olan rivâyet edilen hadislerdir"¹²⁶ demiştir.

İlk iki nesil döneminde yaygın ve geniş bir biçimde görülen görüş bildirme bu dönemde belirli bir görüşü desteklemeye dönüşmüş ve fırkalara ayrılma zirve yaparak özellikle rey ve hadîs ehli olmak üzere keskin bölünmeler görülmüştür. Bu dönemde önceki nesillerden kalan "Büyük Günah", "Sıfatullah", "Kader" gibi meseleler kelâmî tartışmalara dönüşmüş ve farklı fikirler çatışma sebebi olmuştur. Ayrıca bu dönemde siyasî ve itikadî tartışmalardan bunalan toplum tasavvufî oluşumlara yönelmiştir.

III.(IX.) yüzyılın başlarında tebeu't-tâbiîn dönemi sona ermekle birlikte İslâm medeniyetinin teşekkül süreci devam etmiş, artık nesillerin esas alındığı tabakalar değil zaman ve mekânın belirleyici olduğu ayrımlar ön plana çıkmıştır.¹²⁷

E. MEZHEPLERİN İLK MÜSLÜMAN NESİLLER TASAVVURU

1. HARİCİLER

Çoğunluğu bedevî ve çocuklarından oluşan Hâricîler, önce Muâviye'ye karşı şiddetli nefret içindeyken bu düşmanlık hakem olayından sonra Hz. Ali ve ehl-i beyti de kapsamıştır. Hâricîlerin mümeyyiz vasfı, Hz. Ebû Bekir ile Ömer'den

¹²² Merdâvî, Ebu'l-Hasen Alâuddîn Ali b. Süleymân b. Ahmed *et-Tahbîr Şerhu't-Tahrîr fi Usûli'l-Fıkıh*, Mektebetu'r-Ruşd, Riyad 1421/2000,c.VIII, s.3813.

¹²³ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, c.XX, s. 303.

¹²⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c.VII, s.6.

¹²⁵ İbnu'l-Kayyım el-Cevzî, *İ'lâmu'l-Muvakkîn*, c.II, s.143.

¹²⁶ İbn Abdilberr, *Câmi'u Beyâni'l-İlm ve Fadlihî*, I-II, thk. Ebû Abdirrahman Fevzî Ahmed, Muessesetu'r-Rayyân & Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1424/2003, c.II, s.290.

¹²⁷ Ulu, Arif, "Tebeu't-Tâbiîn" md., DİA, c.XL, s.218.

129 |S. Aydemir / AKADEMİK-US 1(1):113-146(2017)

başka ashâbın ileri gelenlerinin çoğunu ve bütün Emevîleri lanetleme ve hilafetin Kureyşliğine itirazdır.¹²⁸ Hz. Peygamber ve ilk iki halife dönemindeki düzeni arzulayan insanlar, bu düşünceyle İslâm tarihindeki ilk ric'at hareketidir. "Öze dönüş"ün öncüleri kabul edilen Hâricîlerden Abdullah b. Vehb, Hz. Ali'ye gönderdiği mektupta, "Hz. Peygamber'i, Ebû Bekir ve Ömer dönemlerini hayırla yad eder... Hz. Ali'nin Peygamber'e yakın ve İslâm'a giren öncülerden olduğunu, insanların kendisini Muâviye ile denk tutmasını istemiyorsa, şimdi Allah'a tövbe etmesini ve günahını kabullenmesini..."¹²⁹ ister. Böylece hilafeti ilk sorgulayan Hâricîler¹³⁰ daha sonraları Hz. Ali ve Muâviye yönetimini benimseyenleri küfürle itham ederek öldürecek kadar ileri gitmişlerdir. İnanışları Osman, Ali, Cemal ashâbı, Muâviye taraftarları, iki hakemi, tahkime razı olanları tekfir etmekte.¹³¹ Hâricîler, kendi dışındakileri, Müslüman olsalar bile, kanı dökülecek düşman olarak gördüler.¹³²

2. ŞİA

Şîa, Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ali'nin halife yapılmaması ve siyasî gelişmelerden yola çıkarak sahâbeyi taksim etmesiyle ehl-i sünnetten ayrılmıştır.¹³³ Böylece ehl-i sünnetten temel farkı sahâbenin çoğunu İslâm dairesinden dışarı çıkartmalarıdır. Genel sahâbe anlayışı Hz. Peygamber'den sonra tefrikaya düşüp bölünen, birbirleriyle savaşıp öldüren insanlar topluluğu olarak onlar münafık, fâsık, yalancı, zalim hatta yalancı Peygamber vb. özellikleri bulunan kişilerdir.¹³⁴ Kendilerine azını dost, çoğunu düşman kabul ederler. Kuleynî, *Kâfi* adlı eserinin bab başlıklarından birinin "باب في قلة عدد المؤمنين"¹³⁵ olması düşüncelerini yansıtmaktadır. Şîa, siyaseten ilk üç halife ve taraftarlarını, Hz. Ali'ye karşı Cemal ve Sıffîn'da savaşan sahâbenin tamamını tekfir ederler.¹³⁶

Şîa, Kur'an ve hadislerin sahâbeyi tavsif ettikleri gibi¹³⁷ olduklarını, içlerinde muttakî, mücahitlerin var olduğu gibi münafık ve mürtedlerin olduğunu iddia eder. Hatta Şîa, sahâbenin Kur'an ve sünnette gelen naslara muhalefet ettiğini iddia eder.¹³⁸ Bazı Şîî âlimler, sahâbenin azının iman sahibi, çoğunun Müslüman

¹²⁸ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I-II, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1404/1984, c.I, s.113-115.

¹²⁹ Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, c.III, s.144-5.

¹³⁰ Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, Dâru Kütübî'l-Arabî, Beyrut, 1975, s.294.

¹³¹ Abdulkâhîr el-Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s.61, 307.

¹³² İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, c.VII, s.481-2.

¹³³ Ticânî, Muhammed Semâvî, *Sümme'htedeytü*, Müessesetü'l-Fecr, Londra 1414/1993, s.92.

¹³⁴ Ticânî, *Fes'elû Ehle'z-Zikr*, Merkezü'l-Ebhâsî'l-Akâidiyye, Kum, 1427/2006, s.173-4, 188.

¹³⁵ el-Kuleynî, *Kâfi*, c.II, s.242.

¹³⁶ Abdulkâhîr el-Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s.308.

¹³⁷ Ticânî, sahâbenin münafık olmaktan korktuğunu, Buhârî'deki "Peygamber'in sahâbilerinden otuz zâta yetiştim; hepsi de münafık olmaktan korkuyorlardı..." (Buhârî, "İmân 36".) muallak rivâyetini görüşüne delil olarak kullanır. Ticânî, *Fese'lû Ehle'z-Zikr*, s.190.

¹³⁸ Peygamber'in pek çok açık hadisleriyle Hz. Ali'yi işaret ettiğini iddia eden Şîa Hz. Peygamber'den sonra Müslümanların imamı ve onların halifesinin onun olduğuna, Hz. Ali veya ehl-i beytin dışında biri ancak zülüm ve düşmanlıkla idareyi ele geçireceğine inanırlar. Muhammed Yûsuf Mûsa, *el-Medhal li-Dirâseti'l-Fikhu'l-İslâmî*, Dâru'l-130 |S. Aydemir / AKADEMİK-US 1(1):113-146(2017)

görünen münafık olduğunu söyler. Örneğin Ticânî görüşlerini desteklemek için münafıklarla ilgili olan ayetleri sıraladıktan sonra sahâbeyi iki kısma ayırır. Allah'a ve Resulüne itaat edenleri "الشَّاكِرِينَ", Allah'a ve Resulüne zahiren iman edip kalbinde maraz bulunan, kişisel çıkar ve dünya menfaati için inanmış gözükünlere "الأَثَرِيَّةَ" demiştir.¹³⁹ Şîa'nın sahâbe düşmanlığı, Kur'an'ın sahâbe tarafından tahrif olduğu iddiası¹⁴⁰ yanında ayetlerdeki bazı müphem kelimeleri sahâbeye karşı tahkir amacıyla bile kullanmaya götürmüştür.¹⁴¹ Örneğin Nisâ suresinin yüz otuz yedinci ayetini, Hz. Ali'nin hilafetini kabul eden sonra inkâr edenlerle ilgili olduğunu savunurlar.¹⁴² Râfizilerin ashâbı küfürle ithamına delil olarak kullandıkları haber "havz" hadisidir.¹⁴³

Siyasî rekabet ve Şîa'nın velayet anlayışı sahâbeye düşmanlık beslemelerine, onlar hakkındaki olumlu nassları görmemeye, amel ve cihatlarını inkâra, örnek ve rehberliklerini küçümsemeye götürmüş böylece onlar hakkında oluşacak hüsn-i zan engellenmiştir. Şîa'nın sahâbe anlayışıdır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra üç kişi haricinde sahâbenin zahiren Müslüman suretinde olsa da ahkâma göre küfür içinde olduğunu savunan Meclisî, bu düşüncesine "Peygamber vefat ettikten sonra insanlar cahiliyye ehline döndüler" rivâyetini delil getirir.¹⁴⁴

3. MU'TEZİLE

Mu'tezile de siyasî olaylar üzerinden sahâbeyi değerlendirmiştir. Mu'tezile âlimlerine göre sahâbe, Hz. Peygamber ile uzun süre beraber olmuş, onun sohbetinde bulunmuş ve ona ittiba etmiş kimselerdir.¹⁴⁵ Mu'tezile, sahâbe hakkında Hâricî ve Şîa grubundan daha ihtiyatlı bir dil kullanmıştır. Hâricîler, Hz. Ali taraftarları ve ehl-i sünnetin Cemel ve Sıffîn savaşına katılanlar hakkındaki görüşlerinden farklı olarak Vâsıl, iki taraftan birinin fasık olduğunu ancak hangisinin fasık olduğunun bilenemeyeceğini iddia etmiştir. Şüphesini "Hz. Ali ile Talha; Ali ile Zubeyr veya Ali taraftarları ile Cemel taraftarları yanımda pek çok delil ile şahitlik yapsalar birbirlerini lanetleyen iki kişiden birinin fasık olduklarını

Fikri'l-Arabî, Kahire 1430/2009, s.157; Zehebi, *el-Müntekâ min Minhâci'l-İ'tidâl fi Nakzı Kelâmi Ehli'l-İ'tizâl*, thk. Muhibbüddin el-Hatîb, Riyad, 1413/1993, s.284.

¹³⁹ Ticânî, *Fese'lü Ehl'e'z-Zikr*, s.183-187.

¹⁴⁰ Abdulgâni Abdulhâlik, *Hucçiyetu's-Sünne*, Beyrut, 1407/1986, s.269.

¹⁴¹ "O gün zalim kimse..." 25. Furkân, 27. Şîa, zalimi evvel(Hz. Ebubekir), "... şeytan insanı yardımcısız bırakıverir." 25. Furkân, 29. Şîa, şeytanı sâni(Hz. Ömer) olarak tefsir eder. Bkz. Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, tsh. es-Seyyid Tayyib el-Müsevî el-Cezâiri, Müessesetu Dâru'l-Kitâb, Kum 1404, c.II, s.283.

¹⁴² "İman edip sonra inkâr eden, sonra inanıp tekrar inkâr eden, sonra da inkârlarında ileri gidenler var ya; Allah, onları bağışlayacak da değildir, doğru yola iletcek de değildir." el-Küleyni, *Kâfi*, c.I, s.420.

¹⁴³ "Ey insanlar ben kıyamet günü sizden önce havuza geleceğim. Bir grup sahabemi bana gösterip cehenneme doğru götüreceklersiniz. Onlardan bir erkek ey Muhammed ben filanın oğlu filanım ve bir başkası da ey Muhammed ben filanın filan evladiyim diyecektir. Ben de şöyle cevap vereceğim: Ben soyunuzu iyi tanımaktayım. Ama sizler benden sonra bidat çıkardınız ve geçmişteki düşünce ve inançlarınıza geri döndünüz." el-Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, thk. Muhammed el-Bâkır el-Behbûdî, Dâru İhyâ, Beyrut 1403/1983, c.XXV, s.246-7.

¹⁴⁴ el-Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, c.XXVIII, s.255-6.

¹⁴⁵ Ebu'l-Huseyn el-Basrî, *el-Mu'temed fi Usuli'l-Fikh*, thk. Halîl el-Meyyis, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1403, c.II, s.146.

bildiğimden şahitlikleri ile hüküm vermezdim. Ancak iki taraftan birine mensup iki kişi şahitlik yaparsa kabul ederim”¹⁴⁶ örneğiyle dillendirmiştir. Amr b. Ubeyd, Vâsıl’ın bu görüşlerini bir adım ileriye taşıyarak Hz. Ali ile Cemal taraftarlarının her ikisi hakkında fasık hükmünü verdiğinden iki taraftan birine mensup iki kişinin şahitliğini de kabul etmemiştir. Bu iki farklı yaklaşım zamanla kendi içlerinde taraftar bulup grup içinde “öncüler kurtuldu, tabi olanlar helak oldu”¹⁴⁷ iddiasında bulunanlar olmuştur. Mu’tezilî Nazzâm ümmetin her asırda yaptığı icmâda hata üzerine birleşmesini mümkün görür. Sahâbenin zan ile reye başvurduğunu söyleyen Nazzâm sahâbe icmâsını da kabul etmez çünkü ümmetin yanlış üzerine icmâlarının da mümkün olduğuna inanır. Sahâbenin önde gelenlerini bilgisizlik veya nifakla suçlamış hatta sahâbenin ileri gelenlerini ebedi cehennemlik olduklarını söylemiştir.¹⁴⁸ Sahâbeden her türlü hata ve günahın gerçekleşeceğini düşünerek onlar tenkit edilmiştir. Hatta çoğunu yalancılık, dalâlet hatta lanetle anarak sahâbeye saldırıda sınır tanımaz.

4. EHL-İ SÜNNET

Ehl-i sünnet anlayışının kökenlerini Hz. Peygamber ve sahâbe dönemine kadar ulaştırmak mümkündür. Ancak ehl-i sünnetin sistemleşmesi, genel olarak ortaya çıkan farklı görüşlere tepkisel bir sonuç olarak kabul edilir. Hâricîlik, Mürcie, Şîa, Mu’tezile’nin teşekkülü ile birlikte bu gruplara ve fikirlere karşı bir tepki oluşmaya başladı. İslâm’da Hâricîlerle başlayan sahâbeyi tekfir anlayışı özellikle Şîa ile devam etti. Daha çok reaksiyon hareket özelliği taşıyan ehl-i sünnet, sahâbenin fedakârlıklarını, bu mücadelede meşakkatini ön plana çıkararak sahâbeyi ta’n eden mezhepleri bid’at fırkaları olarak kabul etmiştir.¹⁴⁹ Bu genel çoğunluğu oluşturan müslümanlar diğer mezheplere tavır almıştır. Ashâb-ı hadîs, ehl-i hadîs hatta ehl-i rey damarından gelen bu anlayış Hz. Peygamber ile selefin yolunu referans alır.¹⁵⁰ Bu açıdan ortaya çıkışını belli bir tarih ile sınırlama imkânı zordur ancak toplumda sünnete aykırı buldukları mezheplere karşı oluştuğu kanaatindeyiz. Özellikle mihne olayında Mu’tezile’ye karşı tavrıyla bilinen Ahmed b. Hanbel’in h.241 yılında öldüğü düşünüldüğünde ehl-i sünnetin bir mezhep olarak h. III. yüzyılda sistemleştiği kabul edilebilir. Sahâbeye yapılan ithamlara karşı sünî anlayış savunması zamanla sahâbeyi idealize etmiştir. Sahâbe karizması ile bu anlayış kolayca toplumda kabul görmüştür.

Ehl-i sünnet ashâb arasında cereyan eden fitne ve savaş konularına girmeyip susmanın gerektiğinde fikir birliği içindedir. Onlar, sahâbe arasında vuku bulmuş gelişmeler hakkında ileri geri konuşmazlar ve durumlarını Allah’a havale ederler.

¹⁴⁶ eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, c.I, s.45-8; Abdulkâhir el-Bağdadî, *el-Fark beyne’l-Fırak*, s.100.

¹⁴⁷ Abdulkâhir el-Bağdadî, *el-Fark beyne’l-Fırak*, s.101.

¹⁴⁸ Abdulkâhir el-Bağdadî, *el-Fark beyne’l-Fırak*, s.129, 132, 133, 134, 267, 305.

¹⁴⁹ Yavuz, Y. Şevki, “İmamîyye’nin Usûlî’-d-Dine İlişkin Görüşlerinin Değerlendirilmesi”, *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik*, İstanbul, 1993, s.681.

¹⁵⁰ Abdulkâhir el-Bağdadî, *el-Fark beyne’l-Fırak*, s.299.

Kendilerine sahâbe için mağfirette bulunma, onları sevme ve faziletlerini kabul etme gerektiğini düşünürler.¹⁵¹ İbn Ebî Zeyd “Sahâbeden herhangi birini güzellikle anmak ve aralarındaki savaşlar hakkında konuşmamak gerekir. Onlar, kendileri için en güzel çıkış yolları aranmaya layık kimselerdir. Onlar hakkında en güzel görüşler ileri sürülür” demiştir.¹⁵² Bu hüsn-i zanna rağmen mesnetsiz ithamlara karşı ilim ve adâletle iddialara cevap verilmesi istenir. Ehl-i sünnet, onlardan hiç kimsenin masum olduğunu söylemez, hiç kimseyi de suçlamaz. Aksine onların içtihad ettiklerine, hakkı aradıklarına ve kasten yanlış yapmadıklarına inanırlar. Sahâbenin içtihad edip isabet ettiğini yahut hata ettiğini¹⁵³ söyler. Ehl-i sünnet, sahâbeyi kötülükle anmaz, onlara hakaret etmez aksine onları hayırla yâd ederler. Hatta ehl-i sünnet âlimleri, had cezasına maruz kalarak onların temizlendiğini böylece Bedrî sahâbileri, dünyada değil ahirette bağışlanacakları şeklinde yorumlamışlardır.¹⁵⁴ Ehl-i sünnet, Râfizilerin Ali karşıtı iddia ettikleri sahâbeye, Nâsibilerin¹⁵⁵ ehlibeyte, Hâricîlerin Ali ve Ali karşıtlarına sebbetmelerinden berî olduklarını ilan eder, ilk dönem Müslümanların hepsine saygı duyarlar. Hatta ehl-i sünnet, Şia’nın sahâbeyi tekfir etmesi sebebiyle onları küfürle suçlamayı vacip görmüştür.¹⁵⁶ “Yetmiş üç fırka” rivâyetiyle desteklenen bu görüşle kurtuluşa erecek grubun sahâbenin yolunu takip edenler olacağını savunurlar.¹⁵⁷

Ehl-i sünnet nakledenlerin tenkit edilmesini, nakledilenin tenkit edilmesi olarak görmüştür. Ehl-i sünnete göre sahâbeye dil uzatmak, onlara hakaret etmek, gerçekte onlar kanalıyla nakledilen İslâm’ın temelini sarsmaya çalışmakla eşdeğerdir.¹⁵⁸ Sahâbenin ta’n edilmesiyle İslâm’ın ana kaynakları Kur’an ile hadîse saldırının alt yapısının oluşturulduğunu düşünen ehl-i sünnet, siyasî olaylara karışan sahâbeyi bir kalemde silmenin, hadîsleri kabul etmemenin tasvip edilecek bir hareket olmadığını düşünür.¹⁵⁹

Ehl-i sünnetin savunmacı yaklaşımını Taftâzânî özetlemiştir. “Sahâbe arasında gerçekleşen savaş ve çatışmaların tarih kitaplarında ve güvenilir kişilerden nakledilenlerin zahiri şunu ifade etmektedir. Onlardan bazıları hak yolundan ayrılmış, zalim ve fasıklık sınırına ulaştıran davranışlarda bulunmuştur. Bunun sebebi kin, inat, hasetlik, kabalık, dünya malı talep etmek, zevk ve şehvete

¹⁵¹ 59. Haşr, 10. “Onlardan sonra gelenler: ‘Rabbimiz! Bizi ve bizden önce inanmış olan kardeşlerimizi bağışla; kalbimizde müminlere karşı kin bırakma; Rabbimiz! Şüphesiz Sen şefkatlisin, merhametlisin’ derler.”

¹⁵² Nâsir b. Ali Âiz Hasan eş-Şeyh, *Akâidu Ehlu’s-Sunne fi’s-Sahâbeti’l-Kirâm*, I-III, Mektebetu’r-Rüşd, Riyâd 1421/2000, c.II, s.734.

¹⁵³ *İhtisâru Ulûmi’l-Hadîs*, (Ahmed Muhammed Şâkir’in “*el-Bâisü’l-Hasîs*” şerhi ile), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, t.y, s.177.

¹⁵⁴ en-Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref; *Şerhu Sahîhi Müslim(el-Minhâc)*, I-XVIII, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrut 1392/1972, c.XVI, s.56.

¹⁵⁵ Râfizilerin aksine ehl-i beyte düşmanlık eden, dil uzatan, onların kâfir olduklarını söyleyenlerdir.

¹⁵⁶ Abdulkâhir el-Bağdadî, *el-Fark beyne’l-Fırak*, s.26.

¹⁵⁷ İbn Mace, “Fiten 17”; Ebû Dâvûd, “Sünne 1”.

¹⁵⁸ Demir, Mahmut; *Fezâilü’s-Sahâbe Rivâyetleri Bağlamında Şit-Sünnî İhtilafının Sünnî Hadîs Rivâyetine Yansımaları*, (Doktora Tezi AÜSBE), Ankara, 2010, s.140.

¹⁵⁹ Bakan, Tevhit; *Ashâbın Adaleti*, (Doktora Tezi, AÜSBE) Erzurum 1993, s. 118, 120-121.

meyletmektir. Her sahâbî masum olmadığı gibi, nebi ile her karşılaşan da hayırla bezenmemiştir. Ancak âlimler, Resûlullah'ın ashâbı hakkındaki hüsn-i zan ile onlar hakkında, onlara uygun yorumlar yapmıştır. Âlimler, ileri gelen sahâbe özellikle muhâcîr, ensâr ve cennetle müjdelenenlerin, Müslümanın inancına zarar verecek dalâlet ve fasıklık gibi davranışlardan korunmuş olduklarını söylerler.”¹⁶⁰

F. “İLK NESİLLERİN ÜSTÜNLÜĞÜ” DÜŞÜNÇESİNİN DAYANAKLARI

İslâm dininin ilk yıllarındaki yükün önemli bir bölümünü sırtlayan; savaş ve diğer durumlarda eza ve cefaya sabreden; can, mal ve evlattan fedakârlık yapan, Kur'an ve sünnetin günümüze taşınmasında başlıca rol oynayan ilk müslümanların kâfirlere karşı mutlak bir üstünlükleri vardır. Bunun yanında sahâbe masum olmayıp elbette hata yapabilir. Hz. Peygamber döneminde faziletin kaynağı inanç ve ameldi. Hz. Peygamber savaşlarda ehliyete önem verip çok farklı yelpazeden insanları komutan ve vekil tayin ediyordu. Dine mugayir davranış sergileyenler uyarılıyor hatta had cezası tatbik ediliyordu. Ancak Hz. Peygamber, sonrakilerin öncülere saygı temelli yaklaşımını arzu ediyordu. Bu çerçevede ilk nesiller hem nezaketen hem ahlaken hayırla yâd edilmelidir. Temel problem fitne dönemine kadar Müslümanlar dışa dönük bir kıyaslamadan, fitne sonrası kendi içinde bir fazilet yarışının baş göstermesidir. Artık fitne öncesi dönemde Müslümanları harekete geçiren saik dış tehdit iken fitne sonrasında iç tehdit olmuştur.

Her toplumun geleceğini şekillendiren idealler manzumesi vardır. Zihnimizde geçmişle şekillenen örnek ve kahramanlar düşüncemize biçim vermiştir. İslâm toplumundaki bu numuneler sünnî kesimde genel olarak selefi sâlihinden teşekkül etmektedir. İlk nesillere fazilet addedilmesinin en önemli dayanakları “Her kim İslâm'da güzel bir çığır açarsa, hem kendinin hem de o çığıra uyanların sevabı verilir.”¹⁶¹ “Kim bir hayra yol gösterirse yapan kadar kendisine sevap vardır.”¹⁶² “Kim bir kimseyi hayra çağırırsa, kendisine uyanların sevaplarının bir misli ona aittir”¹⁶³ rivâyetleridir. Ancak rivâyetler “Kim İslâm'da kötü bir çığır açarsa”, “Kim dalâlete çağırırsa” ifadeleriyle devam etmektedir. Başka bir rivâyette “Zulmen öldürülen hiçbir kimse yoktur ki, kanından Âdem'in ilk oğluna (Kabil'e) bir günah ayrılmış olmasın. Çünkü o öldürme çığırını açan ilk kimsedir”¹⁶⁴ buyrulmaktadır. “es-Sebebü ke'l-fâil” ilkesi gereği fitne sonrası meydana gelen olaylar hâlâ günümüzün en önemli sorunu olması üzerinden düşünülmelidir. Şimdi içe dönük fazilet rekabetinin temel dayanakları incelenecektir.

1. Asabiyet Ruhu ve Fazilete Etkisi

¹⁶⁰ Taftâzânî, Sadeddin Mesûd b. Ömer (793); *Şerhu'l-Makâsîd fi İlmi'l-Kelâm*, thk. Abdurrahman Umeyre, Âlemu'l-Kutub, Beyrut, 1419/1998, c.V, s.310-1.

¹⁶¹ Müslim, “İlim 15”.

¹⁶² Tirmizî, “İlim 14”. Tirmizî: Bu hadis hasen-sahihtir.

¹⁶³ Müslim, “İlim 16”.

¹⁶⁴ Buhari, “İ'tisâm 15”.

Asabiyet, kabileyi manen birleştiren aidiyet bağıdır. Topluluğun muhafazası için gelebilecek tehditlere karşı her ferдин sorumluluk duygusuyla hareket etmesi ve ortak çıkarları koruması istenir. Mensup olduğu kabileyi övme ve diğerlerini yerme kendilerini üstün kabul etme anlayışına yol açar. Hz.Peygamber ile birlikte kabilecilikten devlet sistemi sürecini yaşandı. Soy-sop anlayışının yerine bütün mü'minlerin kardeş olduğu öne çıkarıldı.¹⁶⁵ Üstünlük iman-salih amel ve takva ile bütünleşti.¹⁶⁶ Hz. Peygamber, insanların en hayırlısı kimdir sorusuna "En takvalı olandır" cevabını vermiştir.¹⁶⁷ İslâm'ın tebliği sürecinde asabiyetle ilgili olarak gerçekleştirilmeye çalışılan bu anlayış değişikliğine rağmen, cahiliyye çağından kalan soya dayalı övünme ve ırkın üstünlüğüne inanma taassubunun tamamen ortadan kaldırılması konusunda tüm Müslümanlar aynı başarıyı gösteremediler. Hz.Peygamber asabiyetten uhuvvete geçişi sağlamasına rağmen uygun zaman ve ortamda asabiyet tekrar ortaya çıkabilmiştir. Araplar, soy ve nesebe son derece önem vererek övünç ve rekabet kaynağı görmüşlerdir. Hz. Peygamber'in ashâba "Hâlâ cahiliyye davası mı güdüyorsunuz?"¹⁶⁸, "Sen içinde cahiliyye kalıntıları bulunan birisin!"¹⁶⁹ uyarıları buna işarettir.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra asabiyetin belirgin bir şekilde kendini gösterme fırsatı bulduğu ilk hadise, halife seçimidir. Bu olay, daha sonraki asabiyet merkezli siyasî problemlerin de habercisi olmuştur. Asabiyetin yıkıcı etkisiyle yüz yüze gelen Hz. Ebû Bekir ile halefi Hz. Ömer, Müslümanların sorumluluğunu üstlendikleri andan itibaren asabiyetin tesirini azaltma yönünde büyük gayret gösterdiler. Onların bu hususta aldıkları tedbirlerin ilki, kendi ailelerini idarî kadrolara getirmemek, ikincisi yönetimde kabileler arasında denge politikası uygulamak, üçüncüsü de Hz. Peygamber'in akrabası olmaları sebebiyle iktidar beklentisi ve talebi içinde bulunan Hâşimoğullarını yönetimden uzak tutmak olmuştur.¹⁷⁰ Ancak Hz. Osman döneminde iç dengeleri bozan yönetici atamaları asabiyetin yeniden ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Benî Ümeyye ve Hâşimiler arası siyasî mücadele keskinleşmiştir. Emevîler döneminde ise asabiyet içe ve dışa karşı kendini göstermiştir. Bu dönemde kendilerini diğer milletlerden üstün gören bir anlayışla cahiliyyedeki Arap asabiyeti yeniden diriltirmiştir.¹⁷¹

Sadece çölde yaşayanların saf bir nesebe sahip olacağı¹⁷² düşüncesiyle ilk nesillerin safiyeti koruduğu düşüncesi arasında kuvvetli bir bağ vardır. Verimli topraklarda yaşayan kabilelerin neseplerindeki saflıklarını diğer kabilelerle karışmış

¹⁶⁵ 49. Hucurat, 10.

¹⁶⁶ 49. Hucurat, 13.

¹⁶⁷ Buhârî, "Ehâdisu'l-Enbiyâ 10"; Müslim, "Fedâil 168".

¹⁶⁸ Müslim, "el-Birr ve's-Sıla ve'l-Âdâb 63".

¹⁶⁹ Müslim, "İmân 38".

¹⁷⁰ Bu konuda bk. Apak, Adem, *Asabiyet ve Erken Dönem İslam Siyasî Tarihindeki Etkileri*, İşaret Yay., İstanbul 2004, s.122-137.

¹⁷¹ Kılıçlı, Mustafa; *Arap Edebiyatında Şuûbiyye*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992, s.45.

¹⁷² İbn Haldûn, *Mukaddîmetu İbn Haldûn*, I-II, thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Dâru'l-Belhî, Dımaşk, 2004, c.I, s.257.

olmalarından dolayı kaybettiği düşüncesi ile fetihler yoluyla diğer millet ve kültürlerle karışma yoluyla dini yaşantının ilk safiyetini bozduğu düşüncesi paraleldir. Neseb karışımının ileri düzeyde olması nasıl tamamen bozulmaya işaret ise çok farklı kültürle karşılaşma aynı oranda değişime yol açacağı şeklinde düşünülmüştür. Özellikle İbn Haldûn'un asaletin neseb içinde dört kuşak ile sonlanacağı¹⁷³ iddiası ile "karn" rivâyetinde faziletin genel olarak üç nesle ait olacağı fikri aynı paraleldedir. İbn Haldûn elde edilen asalet ve şerefin dört kuşak ile son bulacağını şöyle açıklar. Şan ve şerefi kazanan, onları elde etmek için çektiği sıkıntıyı bilir, onu korumak için sebepler arar. Kendisinden sonraki oğlu bunları elde eden babasından sonra gelmesi, nelere katlandığını babasından işitmesi sebebiyle o da bunların devam ettirilmesine önem verir. Ancak duyan bizzat yaşayandan eksiktir. Üçüncü kuşak ise öncekilere itaat ve onları taklit etmektir. Mukallit ise müçtehede göre daha eksiktir. Dördüncü kuşak ise öncekilerin yolundan ayrılır, şeref kabul edilen her şeyi terk eder ve onları hakir görür.¹⁷⁴ Bu kuşakları kurucu, yaşatan, mukallit ve yıkıcı olmak üzere sıralar.¹⁷⁵ İbn Haldûn'un asabiyyete yaptığı vurgu ve yorumların "karn" rivâyetinden bağımsız olmadığı kanaatindeyiz. Çünkü o, karn rivâyetini verdikten sonra hayırlı olmanın ilk nesilde yaşayan ve onlardan sonra gelenlere tahsis edildiğini kabul eder.¹⁷⁶

2. Şuûbiyye Olgusu ve Fazilete Etkisi

Asabiyye, Şuûbiyye'ye zemin hazırlamıştır. Cahiliyye döneminde izzet sahibi olmayan Arapların bugünkü şan ve şerefe Kureyş ile değil, İslâm ile ulaştığını, Kureyş'in nüfus veya güç açısından hiçbir zaman Arapların en üstünü olmadığını savundular.¹⁷⁷

Emevîler döneminde yükselen Arapların üstün olduğu düşüncesine karşı Arap olmayan unsurların refleksi gecikmedi. Dolayısıyla bu iki sosyal olgu, fonksiyonları itibariyle birbirinin mütemmim cüzü mahiyetindedir.¹⁷⁸ Başlangıçta diğer etnik unsurları dışlayan Araplara karşı müsavat/eşitlik iddiasıyla başlayan Şuûbiyye, yönetime karşı güçlenince mevâlî yoluyla sosyal ve siyasal iddialarda bulundular. Daha sonraları Arap soyunun düşmanı olan, onu dünya kavimlerinin en adisi sayan ve Arap olmayan kavimleri Araplara üstün tutan bir fırka olduğu görülür. Arapları küçük gören, onlara düşmanlık besleyen ve diğer milletleri Araplardan üstün gören bir fırkaya dönüşmüştür.¹⁷⁹ Abbâsiler ile birlikte Araplarla

¹⁷³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, c.I, s.268.

¹⁷⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, c.I, s.268.

¹⁷⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, c.I, s.269.

¹⁷⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, c.I, s.399.

¹⁷⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, c.IV, s.319.

¹⁷⁸ Apak, Adem, *Asabiyyeden Şuûbiyyeye*, s.20.

¹⁷⁹ Kılıçlı, Mustafa; *Arap Edebiyatında Şuûbiyye*, s.53; Şentürk & Canatan, "İrkçılık" md., c.XIX, s.127.

mevâlî arasında görülen ayrılıklar büyük ölçüde ortadan kalkmış, hatta mevâlî Araplara karşı birçok alanda ve özellikle ilmi faaliyetlerde üstünlük kazanmıştır.¹⁸⁰

Şuûbiyye'nin belli bir güç haline gelmesi, asabiyete önem veren Arapları rahatsız ettiği aşikârdır. Şuûbiyye'nin kendi kültürlerini sonraki nesillere aktarmada engel gören Araplar ilk nesillere rivâyetler yoluyla dikkat çekmeleri ihtimal dâhilindedir. Özellikle faziletin sonraki nesillerde azalacağı ile maksat diğer milletlerden İslâm'a giren insanlara işaret olması kuvvetle muhtemeldir. Bozulmanın mukadderat olduğu kanaatini paylaşanlar buna engel olmanın ilk nesiller özellikle sahâbeye yapılan vurguyla Arap-İslâm bileşkesini ön plana çıkarmaktadır.

3. Karizmatik Lider Sonrası Fazilet İhtiyacı

Karizma, lideri diğer insanlardan farklılaştırdığına inanılan, çalışılarak kazanılamayan, yaratılıştan gelen olağanüstü özellikler veya herhangi bir kimsenin olağanüstü bir yeteneği olarak anlaşılmalıdır.¹⁸¹ Karizma, "Tanrı vergisi" anlamına gelip, Peygamber veya dinî önderlerde var sayılan doğaüstü, insanüstü istisnai güç ve niteliklerle donatılmayı ifade eder.¹⁸²

Konumuzla ilgisi, karizmatik özelliğe sahip Hz. Peygamberin çevresinin faziletli kabul edilmesidir. Peygamberlerin vahiy alması sebebiyle karizmatik lider olarak kabul edilmesi, beraberinde yakın arkadaşlarını da önemseyen bir anlayışı doğurmuştur. Din kurucusunun ölümü üzerine yakın çevresinin yapacağı fedakârlıklar önemlidir. İlk cemaatler, dini liderin yakını ve dostu olmasının yanında din kurucusunun öğretilerini sonraki nesle ulaşmasından sorumludurlar. Fakat muayyen bir zaman sonra bunlar da ölerek gruptan ayrılınca, grup bağı artık cemaatin bütününe şamil maddi unsurlara yani din nazariyesine, ayin ve ibadetlere, aradaki zaman zarfında teessüs eden bir takım teşkilat nevilerine dayanmağa başlar.¹⁸³ Dinin devamı için karizmatik liderden sonra boşluğun doldurulması için oluşan yapının kurumsallaşması gerekir. Bir inanç sistemi olarak ilk bağluları rehber kabul edilir ve idealleştirilir. Bunun için de sürecin gelenekselleşme evresini tamamlaması gerekir. Yoksa karizmatik liderden sonra sıradanlaşma tehlikesiyle karşı karşıya kalınılır.

Karizmatik liderden sonra yaşanan dönüşüm sonucunda özellikle buhranlı dönemlerde "Altın Çağ"a geri dönme arzusu doğar. Bunun gerçekleşmesi için o nesle mükemmellik atfedilmelidir. "Mükemmel dönem" anlayışı, insanlık tarihinde genel olarak kabul görmüştür. Onların dinî yaşamları kesbi olup nakıs olmasına rağmen idealize edilmiştir. Dini lider gibi olamama duygusu yerini onların ilk temsilcileri gibi olmaya yönlendirmektedir. Yaşanılan dönemde günlük

¹⁸⁰ Ulu, Arif, "Tebeu't-Tâbiîn" md., DİA, c.XL, s.217.

¹⁸¹ Weber, Max, *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Parla, İletişim Yay., İstanbul 2002, s.375.

¹⁸² Gordon Marshall, "Karizma", *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akinhay-Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yay., Ankara 1999, s.387.

¹⁸³ Freyer, Hans; *Din Sosyolojisi*, çev. Turgut Kalpsüz, AÜİF yay., Ankara 1964, s.52-3.

örneklerin daha çok tartışmaya açık olduğu için “tarihî” misaller daha etkili olabilmektedir. Bu kişiler genelde ilk müntesipler olur. Sahâbe veya sonraki nesle mensup insanlara benzemenin dikkat çeken bir erdem olduğu İslâm toplumlarında var olan bir realitedir. Böylece “öz”e dâhil olan yabancı unsurların tasfiye edilerek “saf hal” korunmuş olacaktır.¹⁸⁴ “Geleneğe” rehber olabilir ancak tek başına yeterli olamaz. Bunun için gerekli olan geleneği göz ardı etmeden sistematik bir gelişmeyi sağlayabilmektir.

Karizmatik liderin (Hz. Peygamber) ilk temsilcileri sahâbe ve tabilerin (ilk iki asır) kusursuz önderler görülmesi, siyasî ve dinî (fetva) alandaki hatalarının eleştirilmesinin bizatihi kendilerine yapıldığı düşüncesi, rivâyetlerine yapılan eleştirinin Hz. Peygamber’e yönelik olduğu iddiası durumun güçlüğünü göstermektedir. İlk Müslüman nesillerde nakledilenlerin sosyal ve siyasal tutumdan soyut yazıldığını düşünerek toptancı anlayışla doğru kabul etmek mümkün değildir. Dolayısıyla İlk Müslüman nesillere bakışın psikolojik bir sevda (hüsn-i zan) olduğu gözardı edilmemelidir.

4. İdeal Toplum ve Fazilet Halkasının Genişlemesi

Hâkimiyet, karakterize özellikler sebebiyle kişiye bağlı karizmatik liderdeyken ideal toplumda yerini geleneklere bırakmaktadır. Her şeyden önce liderin karizması tarafından cezbedilmiş veya onun etrafından bütünleşmiş bir “gönüllüler” grubu oluşur.¹⁸⁵ Daha sonraları otoriteyi sağlamak için geleneğe, idealize edilmiş bir geçmişe atıf yapılır. Böylece geleneksel birikim hâkim olur ve kendisine itaat bekler. Ayrıca gelişen süreç rivâyet gücüyle ağır eleştirilerin odağında olur. Rivâyet aracını kullananlar kan bağına bağlı kabilecilik anlayışından inanç eksenli bir zaman ve mekâna bağlı bir cemaat mensubiyetini hedefleyerek geçmişin meşrulaştırılmasını sağlar.

Sahâbe devrinde ciddi bir bölünme olmadığı düşüncesi, itikâdî ve fikhî mezheplerin oluşmadığından hareketle ilk Müslüman nesiller dönemi İslâm inancının en saf, en yalın dönemi kabul edilir. Fetihle genişleyen İslâm coğrafyası, değişik millet ve kültürlerle etkileşimi sonucu meydana gelen değişimler karşısında, Kur’an ve sünnete sarılma fikri oluştu. Bu anlayış Kur’an ve sünnetten bazı delillerle İslâm’ın temel kaynaklarını en iyi anlayan nesil kabul edilen ilk Müslümanların yaşayışlarına yönelmeyi ve ideal toplum düşüncesini geliştirdi. Sonraki dönemlerde nasslarla ilgili yapılan tefsir ve teviller dinin içeriğine dışarıdan yapılan müdahale olarak algılanmış meydana gelen ilave hatta tahriften kurtulmak için çıkış yolu, onun ilk ve asli yorumu olan ilk Müslüman nesillerin sadeliğinde aranmıştır. Din anlayışında meydana gelen yorum farklılıklarına karşı itirazlar ilk nesillere yönelme fikrini doğurmuştur. Bu anlayış ilk nesilleri cemaat

¹⁸⁴ Müfrih b. Süleyman el-Kûsî, *el-Menhecû’s-Selefi*, Dâru’l-Fadîle, Riyad, 1322/2002, s.47-62.

¹⁸⁵ Çapçioğlu, İhsan vd., *Max Weber Sosyolojisinde Otorite ve Dini Liderlik*, Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl 14, s.2, 2010, s.62.

olarak görme yanında dinin aslına dönme isteği selefin dinî otoritesi olarak ortaya çıkar. Burada tarihsel süreçte fazilet algısının gelişip gelişmediğini tespit etmek önemlidir.

Hz. Peygamber, müslümanlar için insanların en faziletlisidir. Hz. Peygamber döneminde Hz. Ebû Bekir'le Ömer'in tartışmasında Ebû Bekir, Abdurrahman b. Avf ile Hâlid b. Velîd tartışmasında Abdurrahman b. Avf lehinde tutum alması İslâm'da önceliği olanların sonrakilere üstünlüğü olarak değerlendirilmiştir. Hz. Peygamber'in "Ümmetimden bir halîl edinecek olsaydım muhakkak Ebû Bekir'i edinirdim"¹⁸⁶ hadîsi ile fazilet halkası "**Peygamber + Ebû Bekir**" şeklinde formüle edilmiştir.

Fazilet anlayışı "Benden sonra Ebû Bekir ve Ömer'e uyun"¹⁸⁷ rivâyetiyle "**Peygamber + Ebû Bekir ve Ömer**" olarak genişlemiştir. Fazilet anlayışı "...Ashâbımdan, Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali'yi de benim için seçti..."¹⁸⁸ rivâyetiyle "**Peygamber + dört halife**" olarak genişlemiştir. "...Benim ve ashâbımın yolu üzere olanlar"¹⁸⁹ ve diğer rivâyetler fazileti "**Peygamber + sahâbe**" olarak değerlendirilmiştir. "Beni görene ne mutlu, beni göreni görene de ne mutlu"¹⁹⁰ ve diğer rivâyetler fazileti "**Peygamber + sahâbe ve tâbiîn**", "karn" rivâyeti ve diğer rivâyetler fazileti "**Peygamber + sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn**" olarak genişletmiştir. "Karn" rivâyetinin bazı tarîklerinde dördüncü nesil ve "ثم الذين يلونهم" ifadesi ile tebeu etbâu't-tâbiîn nesli de faziletli nesil kategorisinde alınsa da tabakaların teselsülüne yol açacağı düşüncesiyle kabul görmemiştir.¹⁹¹

Şii-Sünnî mücadelesi fazilet rekabetini doğurmuş, bu rekabet fikri anlayışa ve rivâyetlere yansımıştır.¹⁹² Şiilerde "karizmatik lider" fikri, sünnîlerde "karizmatik toplum" fikrinin geliştiğini görmekteyiz. Bu fikrî süreç Şiilerde "İmâmîye", Sünnîlerde ise "cemaat" fikrini doğurmuştur. Râşid halifeler döneminde karizmatik lider etkisi devam ederken sonraki her dönemde bir önceki toplum örnek alınma yoluna gidilmiştir. Emevîlerin Arap milliyetçiliğinin temelinde karizmatik toplum anlayışı, Abbâsî halifelerinin Hz. Peygamber'in soyundan gelmesinden dolayı karizmatik lider fikrine yatkın olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹³ Abbâsî Devletinde bürokrasinin Arap dışındakiler tarafından oluşmaya başlaması da öze dönüş vurgusuna neden olmuştur. Her toplumda geçmiş idealize edilmiştir. İslâm toplumunda da ilk üç nesle fazilet atfedilmiştir. Ancak **zaman ve mekân dar**

¹⁸⁶ Buhârî, "Salât 80".

¹⁸⁷ Tirmizî, "Menâkıb 16". Tirmizî: Bu hadis hasendir. Bu konuda İbn Mes'ûd'tan da rivâyet vardır.

¹⁸⁸ el-Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, I-X, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1412/1912, c.IX, s.736. Ravilerinin bazılarında ihtilaf olsa da sika olduğunu belirtmiştir.

¹⁸⁹ Tirmizî, "İmân 18", HN:2641. Tirmizî: Garîb olan bu hadîsi, sadece bu şekliyle bilmekteyiz.

¹⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c.XXXVI, s.547, HN:22214. Arnaût: Hasen li-gayrihtir. İsnadı, meçhul olan Eymen ravisi sebebiyle zayıftır.

¹⁹¹ Merdâvî, *et-Tahbîr*, c.VIII, s.3813.

¹⁹² Hansu, Hüseyin, *Hicri İkinci Asırda Rivâyet Savaşları*, İslâmiyât X(2007), s.2, s.112.

¹⁹³ Watt, W. Montgomery; *İslam Nedir*, çev. Elif Rıza, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1993, s.153.

tutulduğunda fazilet geniş tutulmuş, zaman ve mekân genişledikçe fazilet dar tutulmuştur.¹⁹⁴

5. Rivâyet Dilinde Karamsar İstikbal

Geleneksel toplumlarda geçmiş, insanlık açısından en ideal ve faziletli zaman, gelecek sürekli bozulmaya yol açan zaman dilimi görülür. Günümüzün tarihi, siyasî, ekonomik ve sosyal yapısındaki şartlar önemli bazı açılardan Hz. Peygamber'in zamanındaki duruma hiçbir şekilde benzememektedir. En azından toplum yapısı değişmiş ve değişmeye devam etmektedir."¹⁹⁵ Hz. Peygamber cahiliyye dönemini yaşayan halkı vahyin ışığında örnek bir topluma dönüştürse de tarihi süreçte siyasî ve itikâdî tartışmalarla İslâm toplumunda birlik bozulmuş, gerileme ve çöküş dönemi söz konusu olmuştur.¹⁹⁶ Çalışmamızı ilgilendiren boyutu rivâyetlerin bu gelişmeyi desteklemesidir. Buhârî'nin *Sahîh*'indeki bab başlıklarından birisinin "باب ذهاب الصالحين" olması karamsar istikbal fikrini veren rivâyetlere işaretir. Bu rivâyetlerden bazılarını tespit etmekte fayda vardır.

*"Bu ümmetin sâlih kulları birbiri ardınca bu hayattan gider, geriye arpa veya hurmanın değersizleri kalır ki, Allah onlara hiçbir değer vermez."*¹⁹⁷

*"(Dikkat edin, gelecekte) bazı fitneler ortaya çıkacak, (uzak durmak için) oturan ayaktakilerden, ayaktaki yürüyenden, yürüyen koşandan daha hayırlıdır. Fitneye yönelen ona musallat olur. Kim sığınak veya barınak bulursa oraya sığınsın"*¹⁹⁸

*"...Vallahi, benden sonra müşriklığe döneceğinizden hiç korkmam. Ama sizin (dünya malı hususunda) birbirinizle nefsanîyet yarışına girmenizden korkarım."*¹⁹⁹

*"Sizler, kendinizden önceki milletlerin yoluna karışı karışına, arşın arşınına tıpatıp uyacaksınız! O kadar ki, onlar keler deliğine girmiş olsalar, siz de (onlara uyararak) oraya gireceksiniz!" Biz, "Yâ Resûlallah! Bu ümmetler Yahudiler ve Hıristiyanlar mı? diye sorduk. O, "Onlardan başka kim olacak?" buyurdu."*²⁰⁰

*"...Sonrakilerin başına çeşitli belâlar ve bilmediğiniz kötülükler gelecektir. Öyle fitneler çıkacak ki, bu fitnelerin bir kısmı diğerinden daha hafif olacaktır. Yine öyle fitne ve kargaşa çıkacak ki, onu gören mü'min, işte beni bu mahveder diyecektir. Sonra ortalık sakinleşecek; arkasından öyle müthiş bir fitne çıkacak ki mü'min, işte bundan kurtuluş yok, diyecektir."*²⁰¹

¹⁹⁴ Bkz. EK-1.

¹⁹⁵ Fığlalı, Ethem Ruhi, "Değişim Sürecinde İslam", İslamî Araştırmalar, c.VI, s.4, ss.223.

¹⁹⁶ el-Câbirî, *Tekoînu'l-Akli'l-Arabî*, Merkezi Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut, 2009, s.49.

¹⁹⁷ Buhârî, "Rikâk 9".

¹⁹⁸ Buhârî, "Menâkıb 25".

¹⁹⁹ Buhârî, "Cenâiz 72".

²⁰⁰ Buhârî, "Ehâdisu'l-Enbiyâ 52".

²⁰¹ Müslim, "İmâre 46".

İslâm'ın gelecek zaman tasavvurunu en iyi özetleyecek kaynak olan Kur'an geleceğe pozitif mesaj vermektedir. Kur'an Müslümanlar için bir müjdedir.²⁰² Hz. Peygamber "Biz seni şahit, müjdeci, uyarıcı olarak gönderdik" ayetiyle vurgulandığı üzere müjde ve uyarı özelliğini kendisinde cem etmiştir. Geleceğe karamsar bakışı pompalayan rivâyetleri Hz. Peygamber'in ümmetine uyarısı şeklinde açıklama yeterli kalmamaktadır. Çünkü karn ve diğer rivâyetlerin bazıları uyarının ötesinde gelecek Müslüman nesiller için karamsarlık vermektedir.

6. Rivâyet Dilinde Parlak Mazi

İstikbaldeki yozlaşmadan kurtulmanın çözümü olarak ilk nesiller olan sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiînin yolu en meşru yol ve ümmetin en hayırlıları olarak kabul edilmiştir. Bu, bütün meseleler "üç"ten alınır şeklinde özetlenmiştir.²⁰³ Aslında sahâbe, ilk iki, ilk üç nesli öven ve istikbali karamsar gösteren rivâyetler "parlak mazi" fikrini vermektedir. "Parlak mazi" anlayışını veren birkaç rivâyeti vermekte fayda vardır.

*Huzeyfe, "Bir zamanlar, kim olursa olsun alış-veriş yapmaktan tasalanmazdım. Çünkü alış-veriş yaptığım kişi Müslümansa dini, kendisini benim hakkımı vermeye yöneltirdi. Eğer Hristiyan veya yahudi ise, (o yerin) valisi benim hakkımı vermeye onu sevk ederdi. Fakat bugün sizden sadece belirli kişilerden alış-veriş yapıyorum."*²⁰⁴

*Enes b. Mâlik, "Sizler, gözünüzde kıl kadar önemi olmayan bir takım işler yapıyor, ameller işliyorsunuz. Oysa biz onları, Nebi hayatta iken helak ve felaket sebebi sayardık!"*²⁰⁵

*"Sonrakiler öğreninceye veya öncekiler eliyle öğretilinceye kadar, öncekiler baki kalabilirse, insanlar hayır içinde olurlar. Şayet sonrakilerin öğrenmesi veya öğretilmelerinden evvel, öncekiler helak olursa, insanlar da helak olur."*²⁰⁶

*"Bir kavmin, atalarının amellerine muhalefeti, çöküş için yeterli sebeptir."*²⁰⁷

*Şa'bî: "İnsanlar seni dışlasa bile, sen selefin izinden yürü. İnsanlar seni öveseler bile sen onlardan başkalarının görüşlerinden uzak dur."*²⁰⁸

Geçmiş kültürü yadsımak söz konusu olmadığı gibi çağımızın bireysel ve toplumsal ihtiyaçlarını da göz önünde bulundurarak daha gerçekçi çözümlere ulaşmalıyız. Köksüz, geçmişsiz olunamayacağına göre ihmal edilen şimdi ve gelecektir. Mazisi sağlam bir kültüre mensup bizlerin geçmişte yaşamayı bırakıp

²⁰² 16. Nahl, 89.

²⁰³ el-Alâî, *Buğyatu'l-Mültemis*, thk. Hamdi Abdulmecid es-Selefi, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut, 1405/1985, s.32.

²⁰⁴ Buhârî, "Rikâk 35", "Fiten 13"; Müslim, "Îmân 230".

²⁰⁵ Buhari, Rikâk 32.

²⁰⁶ İsnâdı zayıftır. Bkz. ed-Dârimî, *Sünen*, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman(255/869); Thk. Nebîl Hâşim el-Ğamrî, Dâru'l-Beşâir, Beyrut, 1434/2013, c.I, s.150.

²⁰⁷ ed-Dârimî, *Reddu'l-İmâm ed-Dârimî Osman b. Saîd alâ Bişri'l-Merisi el-Anûd*, tsh ve talik: Muhammed Hamid el-Feyki, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1358, s.145.

²⁰⁸ İbn Kayyim, *İ'lamu'l-Muvakkûn*, c.VI, s.29.

geleceğe hazırlanacak bir şekilde şimdiki yaşamamız gerekir. Geçmiş bugünün ışığında, bugünü geçmişin ışığında anlayabiliriz. İlk Müslüman nesilleri, uygulamalarını veya fetvalarını net anlayabilmek için yaşadıkları tarihî ve kültürü tanımak yanında günümüzü, insanımızı ve sorunlarımızı da tanımalıyız. Yoksa ilk üç nesille hayatı anlamlandırma gayreti hem İslâm'ı hem de insanı belli bir döneme indirgeme anlamına gelmektedir.

Geçmiş üstün görme Müslüman toplumlarda denetlenmeyen ve sorgulanmayan bir değer olarak bilinçaltına yerleşmiştir. Devraldığımız geçmiş, gelecekle ilgili hayallerimize hükmeden bir güçtür. Özellikle siyasî gelişmeler baskı ve zorlayıcı yönüyle sosyal dokuyu şekillendirir. Siyaseti yönlendiren ise inançlardır. İnancımıza yön veren de mezhebî yaklaşımlardır. Bu da ideolojik düşüncemizi oluşturur. Bu ideolojinin temel İslâm ilkelerine uygunluğu sorgulanmalıdır.

SONUÇ

Cahiliye dönemi Araplarda siyasî otoritenin olmamasına bağlı olarak kabilecilik ve kendi atalarına saygı anlayışı hâkimdi. Araplar, hasep ve neseple övünmeyi iftihar vesilesi kabul ettikleri için ilm-i ensâba önem vermişlerdir. Kabile düzeninde genel olarak soyun en yaşlısı lider kabul edilir. Bu kültürel kodu etkileyen en önemli unsurun başında çöl hayatı gelmektedir. Çöl hayatında hürriyet ve kurtuluş ancak atalarının izine taviz vermeden tabi olmakla mümkün olduğuna inananlar buna sünnet ismini verip bu anlayışa aykırı olan her türlü fikri bid'at kabul ederler. Cahiliye döneminde atalarına saygı anlayışı İslâm'la beraber ilk nesillere saygı olarak dönüşüm geçirmiştir. İslâm'ın kabilecilik anlayışına karşı oluşturduğu İslâm kardeşliğine rağmen cahiliye ile bağını tam koparamayanlar uygun ortam bulduğunda asabiyet kültürünü canlandırmışlardır.

Arap politik kültürün etkisi yanında fazilet rekabeti iktidar mücadelesini belirleyen diğer önemli unsurdur. Hz. Peygamber'in vefatından sonra halife seçiminde bunun izleri net olarak görülmektedir. Fitne olayı karşısında acı hatıralar yaşayanlar farklı tutumlar sergilediler. Sosyal huzursuzlukta İslâm tarihini derinden etkileyen ric'at hareketlerinin ilk temsilcisi Hâricilerdir. Yaşananlar karşısında Hâriciler yanında Hz. Ebû Bekir ve Ömer dönemine dönmeyi arzulayan bir düşüncenin gelişmesi Hz. Peygamber ve o döneme karşı bir özlem oluşturdu. Böylece bireysel fazilet algısından toplum/nesil faziletine geçiş gerçekleşmiş, etkileri rivâyetlere yansımıştır.

Sahâbenin faziletinde en önemli deliller toplumda yaşanan olaylar üzerine tedricen inen bazı ayet ve sosyal bir varlık olan Hz. Peygamber'in hadîsleri üzerinden olmuştur. Bu ayet ve hadîsler incelendiğinde övgülerin sonraki nesillere karşı değil o dönemde yaşayan kâfir, müşrik, münafık ve ehl-i kitaba karşı olduğu nettir. Övgü ve itab içeren ayetler sahâbeye has kılınmamalıdır. Sahâbe ile ilgili övgü ve

yergi rivâyetlerinin doğal olmasına rağmen övgü rivâyetlerini ilk nesle has kılma, yergi rivâyetlerini geleceğe ait uyarılar kabul etme doğru değildir.

İslâm tarihinde yaşanmış ve bugünü derinden etkileyen en acı olaylar sahâbe dönemi zaman dilimindedir. Her toplum gibi İslâm toplumunu da derinden etkileyen gelişmeler politik alan üzerinden olmuştur. Siyasî gelişmelerin itikâdî alana intikali sorunların derinleşip çözümünü imkânsız boyuta yaklaştırmıştır. İslâm tarihinde fazilet tartışmasının Hz. Hatice, Hamza gibi Hz. Peygamber'den önce vefat edenler değil de sonrakiler için olması olayların siyasî boyutunu göstermektedir.

İdeal toplumun pratik karşılığı yoktur. Toplumunu oluşturan insanların sınırları bellidir. İdeale yakın kabul edilen bir topluluğun örnek ve rehber olacağı düşünülse de bütünüyle örnek olması imkânsızdır. O zaman neden müslüman toplumların genelinde önceki nesillerin sonrakilere mutlak üstünlüğü anlayışı yerleşmiştir? Dinî karizmaya sahip bir Peygamber'den sonra onun boşluğunun doldurulması gerçekten zordur. Bu zorluk diğer toplumlarda olduğu gibi onun etrafındaki seçkin kabul edilen insanlardan oluşan ideal toplumla ancak doldurulabilir. Bu düşünce hâkim olduktan sonra var olagelen karamsar istikbal ve parlak mazi anlayışı rivâyetlerle desteklenir. Bu desteğe itikâdî bir güç verilmesiyle kutsal bir hüviyete büründürülmesi tarihten ibret almayı engelleyecek bir otorite halini alacaktır. Geleneksel yaklaşım veya geleneği inkâr arasında bir tercih dayatmasından kurtulup geleneği olan bir damardan beslenme yolu tercih edilmelidir. Özellikle İslâm ülkelerindeki son asırlardaki geri kalmışlık ve çöküş çare olarak İslâm'ın "altın çağ"ına dönme düşüncesi yaygınlaşmıştır. Sonraki kuşakların sınırsız yorumlamaları ve özensiz değerlendirmelerinin önüne geçilerek ümmetin temel dinî konulardaki birliği amaçlanmıştır. Böylece sınır tanımamazlık kaygısı, bölünme ve tefrikaya düşme korkusu ilk nesiller eliyle giderilmek istenmiştir. Hz. Peygamber medenî cesareti yüksek bir toplum inşa ederken, çok farklı kesimlerin görüş ve önerilerini dikkate alırken günümüz Müslüman'ı fazilet temelli yaklaşımlarla geleceğin değil geçmişin peşinde iz sürmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdulgâni Abdulhâlık, *Huciyetu's-Sünne*, Beyrut, 1407/1986.
- Abdulkâhir el-Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Fırak ve Beyânu'l-Fırakati'n-Nâciye*, thk: M. Muhyiddîn Abdulhamîd, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1416/1995.
- Abdurrezzâk, *el-Musanef*, I-XI, Thk. Habîburrahmân el-A'zamî, el-Mektebe-tu'l-İslâmî, Beyrut, 1983.
- Accâc, *es-Sünne Kable't-Tedvîn*, Mektebetu Vehbe, Kahire, 1400/1980.
- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I-L, thk: Şuayb Arnaût vdğr, Müessesetü'r-Risâle, 1420/1999.
- Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, Dâru Kütübî'l-Arabî, Beyrut, 1975.
- Akbaş, Mehmet, *Sahâbe Dönemi*, Nida Yay., İstanbul, 2013.
- el-Alâî, *Buğyatu'l-Mültemis*, thk. Hamdi Abdulmecîd es-Selefi, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut, 1405/1985.
- Apak, Adem, *Asabiyet ve Erken Dönem İslam Siyasi Tarihindeki Etkileri*, İşaret Yay., İstanbul 2004.

- Bakan, Tevhit; *Ashâbın Adaleti*, (Doktora Tezi, AÜSBE) Erzurum 1993.
- Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr, Riyâz Ziriklî, Dâru'l-Fikr 1417/1996, c.X, s.64.
- el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk: M. Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003.
- Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Thk. Muhammed Fuad Abdülbâki & Muhibbüddin el-Hatîb&Kusayy Muhibbüddin el-Hatîb, el-Matbaatü's-Selefiyye, Kâhire 1400/1980.
- el-Câbirî, *Tekvînu'l-Aklî'l-Arabî*, Merkezu Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut, 2009.
- Çapçioğlu, İhsan vd., *Max Weber Sosyolojisinde Otorite ve Dini Liderlik*, Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl 14, s.2, 2010, ss.51-77.
- ed-Dârimî, *Reddu'l-İmâm ed-Dârimî Osman b. Saîd alâ Bişri'l-Merîsi el-Anîd*, tsh ve talik: Muhammed Hamid el-Feyki, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1358.
- ed-Dârimî, *Sünen*, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman(255/869); Thk. Nebîl Hâşim el-Ğamrî, Dâru'l-Beşâir, Beyrut, 1434/2013.
- Demir, Mahmut; *Fezâilu's-Sahâbe Rivâyetleri Bağlamında Şit-Sünnî İhtilafının Sünnî Hadîs Rivâyetine Yansımaları*, (Doktora Tezi AÜSBE), Ankara, 2010.
- Dırâr b. Amr, *Kitâbu't-Tahrîs*, thk. Hüseyin Hansu, çev. Mehmet Keskin, Litera Yay., İstanbul 2014.
- Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, Thk: M. Nâsiruddin Elbânî, I-IV, Mektebetü'l-Maârif, Riyad, 1419/1998.
- Ebû Reyve, *Edvâ' ale's-Sünneti'l-Muhammediyye*, Dâru'l-Maârif, Kâhire, t.y.
- Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, Dâru'l-Ma'rife, Lübnan, 1399/1979.
- Ebu'l-Huseyn el-Basrî, *el-Mu'temed fi Usuli'l-Fıkh*, thk. Halîl el-Meyyis, Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrut, 1403.
- Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, I-IX, Çelik-Şura Yay., İst. 1993.
- Ebû Ya'lâ, *el-Udde fi Usûli'l-Fıkh*, tahk. Ahmed b. Ali el- Mübârekî, Riyâd, 1414/1993.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, *"Değişim Sürecinde İslam"*, İslâmî Araş., c.VI, s.4.
- Freyer, Hans; *Din Sosyolojisi*, çev. Turgut Kalpsüz, AÜF yay., Ankara 1964.
- Gordon Marshall, *"Karizma"*, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akinhay-Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yay., Ankara 1999.
- Hansu, Hüseyin, *Hicri İkinci Asırda Rivayet Savaşları*, İslâmiyât X, s.2, s.112.
- el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye*, thk. Ebû Abdillâh es-Sûrikî, Mektebetü'l-İlmiyye, Medine, t.y.
- ; *Takyîdu'l-İlm*, Thk. Sa'd Abdulgaffâr Ali, Dâru'l-İstikâme, Kahire, 1429/2008.
- ; *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*, thk. M.Saîd Hatiboğlu, Matbaatu Câmia Ankara, 1971.
- el-Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, I-X, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1412/1912.
- İbn Abdilberr, *Câmi'u Beyâni'l-İlm ve Fadlihi*, I-II, thk. Ebû Abdirrahman Fevzî Ahmed, Muessesetu'r-Rayyân & Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1424/2003.
- İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, Thk. Ali Şîrî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1417/1996.
- İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk: Es'ad Muhammed et-Tayyib, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Mekke & Riyad 1417/1997, c.VI, s.1869.
- İbn Hacer el-Heytemî, *es-Savâiku'l-Muhrika fi'r-Reddi 'ala Ehli'l-Bid'a ve'z-Zandaka*, Mektebetü'l-Hakîka, İstanbul 1424/2003.
- İbn Hacer, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, thk: Ali Muhammed Becâvî, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1412/1912.
- ; *Fethu'l-Bârî*, I-XIII, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1379/1959.
- İbn Haldûn, *Mukaddimetu İbn Haldûn*, I-II, thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Dâru'l-Belhî, Dımaşk, 2004.
- İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I-II, Thk. Mustafa es- Sakâ, İbrahim el- Ebyârî, Abdulhafız Şelebî, Kahire, 1995.
- İbn Kayyım, *I'lâmu'l-Muvakkîin an Rabbi'l-Âlemin*, I-VII, Dâru'bni'l-Cevzî, Riyâd 1423.

- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ali Şîrî, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, 1408/1988.
- ; *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-VIII, Dâru Tayyib, Beyrut, 1420/1999.
- ; *Ihtisâru Ulûmi'l-Hadîs*, (Ahmed Muhammed Şâkir'in "*el-Bâisü'l-Hasîs*" şerhi ile), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî ez-Zühri, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, Dâru Sâdır, Beyrut tsz.
- İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, I-XXXVII, Thk. Âmir el-Cezzâr, Enver el-Bâz, Dâru'l-Vefâ', III. baskı, el-Mansûra, 1426/2005.
- Kılıçlı, Mustafa; *Arap Edebiyatında Şuûbiyye*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992.
- Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, tsh. es-Seyyid Tayyib el-Mûsevî el-Cezâirî, Müessesetu Dâru'l-Kitâb, Kum 1404.
- el-Kurtubî, *el-Câmî' li Ahkâmî'l-Kur'ân*, I-XXIV, Muessetu'r-Risâle, Beyrut, 1427/2006.
- el-Lâlekâî, *Şerhu Usûli İ'tikâdi Ehli's-Sunne ve'l-Cemâa mine'l-Kitâb ve's-Sunne ve İcmâi's-Sahâbe*, thk. Ahmed Sa'd Hamdân, Dâru Taybe, Riyâd 1416.
- Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki, I-II, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, 1985.
- el-Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, thk. Muhammed el-Bâkır el-Behbûdî, Dâru İhyâ, Beyrut 1403/1983.
- Merdâvî, Ebu'l-Hasen Alâuddîn Ali b. Süleymân b. Ahmed *et-Tahbîr Şerhu't-Tahrîr fî Usûli'l-Fikh*, Mektebetu'r-Ruşd, Riyad 1421/2000.
- Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, I-VII, Terc: Kurul, İnsan Yay., İstanbul 1991.
- Muhammed Yûsuf Mûsa, *el-Medhal li-Dirâseti'l-Fikhu'l-İslâmî*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1430/2009.
- Müfrih b. Süleyman el-Kûsî, *el-Menhecuc's-Selefi*, Dâru'l-Fadile, Riyad, 1322/2002.
- Nâsır b. Ali Âiz Hasan eş-Şeyh, *Akâidu Ehlu's-Sunne fi's-Sahâbeti'l-Kirâm*, I-III, Mektebetu'r-Ruşd, Riyâd 1421/2000.
- en-Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim(el-Minhâc)*, I-XVIII, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut 1392/1972.
- Nureddin es-Sâbûnî, *Kitâbu'l-Bidâye mine'l-Kifâye fi'l-Hidâye fi Usûli'd-Din*, Dâru'l-Meârif, Mısır 1969.
- Nüreddin İtr, *Menhecuc'n-Nakd fî Ulûmi'l-Hadîs*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk, 1418/1997.
- er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb (et-Tefsîru'l-kebîr)*, I-XXXII, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1421/2000.
- es-Sehâvî, *Fethu'l-Mugîs bi-Şerhi Elfiyeti'l-Hadîs*, I-III, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Lübnan, 1403/1983.
- Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî fî Şerh-i Takrîbi'n-Nevâvî*, I-II, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1417/1996.
- eş-Şâfiî, *el-Umm*, Dâru'l-Ma' rife, Beyrut 1393.
- eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I-II, Dâru'l-Ma' rife, Beyrut, 1404/1984.
- eş-Şevkânî, *Derru's-Sahâbe fî Menâkıbı'l-Garâbeti ve's-Sahâbe*, Thk. Hüseyin b. Abdullah el-Umrî, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1404/1984.
- et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetu'r-Risâle, b.y., 1420/2000.
- ; *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk(Târîhu't-Taberî)*, thk. M. Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Maârif, Kahire, 1387/1967.
- Taftâzânî, Sadeddin Mesûd b. Ömer (793); *Şerhu'l-Makâsîd fî İlmi'l-Kelâm*, thk. Abdurrahman Umeyre, Âlemu'l-Kutub, Beyrut, 1419/1998.
- et-Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, thk: Şuayb el-Arnaût, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1415/1994.
- Ticânî, *Fes'elû Ehle'z-Zikr*, Merkezu'l-Ebhâsî'l-Akâidiyye, Kum, 1427/2006.
- ; *Sümme'htedeytü*, Müessesetu'l-Fecr, Londra 1414/1993.
- Watt, W. Montgomery; *İslam Nedir*, çev. Elif Rıza, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1993.

-----; *Modern Dünyada İslâm Vahyi*, çev. Mehmet S. Aydın, Hülbe Yay., Ankara, 1982.

Weber, Max, *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Parla, İletişim Yay., İstanbul 2002.

Yavuz, Y. Şevki, "*İmamiyye'nin Usûli'd-Dine İlişkin Görüşlerinin Değerlendirilmesi*", Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik, İstanbul, 1993.

ez-Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, Thk. Ali Muhammed Muavvad, Âdil Ahmed Abdilmevcûd, I-VIII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1416/1995.

-----; *Tezkiratü'l-Huffâz*, thk: Zekerriyya Umeyrât, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1419/1998.

-----; *el-Müntekâ min Minhâci'l-İ'tidâl fî Nakzı Kelâmi Ehli'l-İ'tizâl*, thk. Muhibbüddin el-Hatîb, Riyad, 1413/1993.

ez-Zerkeşî, *Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Beyrut 1376/1957.